

חזה אשכולי

“בלא תודעת הגלות, שטחית תודעת הגאולה”: הרב נריה אל מול השואה, שארית הפליטה, זיכרון השואה ולקחיה*

מבוא

הרב משה צבי נריה (1913-1995) מכונה “אבי דור הכיפות הסרוגות” בשל השפעתו הרבה על עיצוב פניה של החברה הדתית-לאומית, הדוגלת בשילוב של תורה, עבודה ומדינה.¹ המהפך החל כשהרב נריה, מראשי תנועת הנוער הדתי בני עקיבא ומנהיגה הרוחני, ייסד בשנת 1940 בכפר הרא”ה ישיבה פורצת דרך,² ששילבה עבודת אדמה עם לימודי קודש. בהמשך יזם וארגן הקמת ישיבות תיכוניות, בתי ספר מקצועיים, אולפנות לבנות וישיבות הסדר בכל רחבי הארץ – כולם ברוח בני עקיבא. גישתו החינוכית התאפיינה בהתמסרות, בסבלנות, ביכולת הקשבה לנפש הנוער ובעיקר ביצירת חוויות רוחניות באמצעות שירה בשבת ובמועד ופעילות חברתית. כך הצליח הרב נריה לבלום את הסחף של הנוער הדתי אל החברה החלוצית החילונית, ולהקים דור שלם שמיזג מדינה ותורה, מדע ואמונה, ארץ וקדושה. עם קום המדינה נמנה הרב נריה עם מורי הדרך של הציונות הדתית שתמכו בשילוב הממלכתיות הישראלית החדשה בתוך המסגרת התורנית. באמצעות הסידור שערך ליום העצמאות הטעין ביום זה גוון דתי; ול”יום ירושלים”, שנקבע לאחר מלחמת ששת הימים, דאג לצקת תוכן רוחני דתי-לאומי מיוחד. לאחר הניצחון במלחמת ששת הימים הצטרף הרב נריה לתנועה למען ארץ ישראל השלמה והיה מתומכיה הבולטים. ב-1969 נכנס לכנסת השביעית מטעם המפד”ל, בעיקר כדי להגן על מפעל החינוך

* המאמר נכתב במסגרת עבודתי במכון לחקר השואה ע”ש פינקלר באוניברסיטת בראילן. תודתי נתונה לפרופ’ דן מכמן, לפרופ’ דב שוורץ ולד”ר הלל אשכולי, שקראו חלקים מכתב היד והעירו הערות בונות; למערכת כתב העת, שדחפה להעצמת הממד ההשוואתי במאמר; לרב פתחיה נריה, שהעביר לי תעודות מאוספו האישי ולעדים שרואיינו.

הציטוט בכותרת לקוח מדברי הרב נריה, ראו להלן “ספריית השואה – הנחלת זיכרון השואה”, אוסף הרב פתחיה נריה.

1 השם נריה, שם העט של משה צבי מנקין, הפך לכינויו הרווח ואומץ על ידיו כשם משפחה.

2 הכפר נקרא כפר הרא”ה על שם הרב אברהם הכהן (קוק). שם הישיבה מופיע פעמים כך ופעמים כשיבת כפר הראוה (תרגום לעברית של ‘קוק’), כפי שהעדיף הרב נריה. לשם האחידות, במאמר זה נכתבו הן שם היישוב הן שם הישיבה בכתב זהה – כפר הרא”ה.

הדתי והתורני. הוא פרסם ספרים רבים על חיי הראי"ה קוק ועל משנתו, שפישטו והבהירו את המושגים הרוחניים והעבירו את המסר של הרב קוק – על פי פרשנותו של הרב נריה – לבני דורו. ב־1978 קיבל את פרס ישראל על תרומה מיוחדת לקידומן ולפיתוחן של החברה והמדינה.³ למרות פעילותו הרבגונית של הרב נריה, עד כה נחקרו פועלו והגותו אך מעט מאוד,⁴ והתמודדותו עם השואה – עוד פחות מכך.⁵ במאמר זה יידונו כמה סוגיות הנוגעות להתמודדותו של הרב נריה עם עליית הנאציזם ב־1933, עם השואה בזמן התרחשותה, עם שיקום שארית הפליטה לאחר המלחמה ועם הנחלת זיכרון השואה ולקחייה לאחר קום המדינה. בין היתר אנסה להשיב על השאלות: האם היה קשר ישיר בין תגובותיו הרעיוניות והמעשיות לשואה לבין מפעלו החינוכי-התורני? האם בדבריו ובמעשיו בתחום זה היה ייחוד וחידוש, ומה היה היקף התהודה שלהם בקרב תלמידיו? האם במהלך השנים חלה התפתחות בגישתו של הרב נריה לסוגיות שהוזכרו לעיל? המאמר משלב כתיבה היסטורית, המתארת התפתחות כרונולוגית של הדברים, עם מיקוד נושאי-בסוגיות מסוימות – כגון היחס למרד הגטאות או המסעות לפולין – ניתנה עדיפות למיקוד הנושאי. כיוון שזהו חיבור חלוצי, מצאתי לנכון להרבות בציטוטים מדברי הרב נריה.

שורשיו הרוחניים של הרב נריה

הרב נריה גדל והתחנך בבית חרדי⁶ ובישיבות המחתרת החרדיות ברוסיה הסובייטית, שבה היו הלימוד ושמירת המצוות כרוכים בהסתכנות מתמדת. בסיועו של אברהם יצחק הכהן קוק (הראי"ה), רבה הראשי של ארץ ישראל, שפעל להצלת בני ישיבה מרוסיה, הגיע נריה לארץ ב־1930 והוא בן שבע עשרה. עם הגיעו הצטרף לישיבת מרכז הרב והפך לתלמיד מובהק של הרב קוק ולבן בית בביתו. בעולם הישיבות דבק הרב נריה בלימוד התורה, וכאן התגבשה תפיסת ההיסטוריה שלו, שראתה בתנ"ך את גילוי תבניתה של ההיסטוריה כולה. ירושלים ובית המקדש חרבו בשל חטאי העם. ניצחונן של האימפריות נתפס כעונש זמני שניתן מידי האל. חורבן וגאולה קשורים זה בזה בצורה דיאלקטית. בין חורבן לגאולה, תפקידם העיקרי של היהודים הוא להיענות היענות מלאה לתביעת התורה להיות ממלכת כוהנים וגוי קדוש.⁷ בהשראתו של הראי"ה, שראה במלחמת העולם הראשונה ובמפעל ההתיישבות הציוני משום חבלי משיח, התגבשה השקפת עולמו של הרב נריה בעניין גאולת ישראל, קדושת ארץ ישראל והדאגה לכלל ישראל. משהתוודע

3 ראו בעיקר: יעקב אריאל, "תורת ארץ ישראל במפעל חייו של הרב מ. צ. נריה זצ"ל", מאמרי אמנות עתניך 8 (טבת-שבט תשנ"ו). ראו גם: www.daat.ac.il/daat/kitveyet/emunat/08/00811.htm.

4 ראו: מרדכי מרמורשטיין, עיצוב אתוס ציוני דתי: הגותו ופועלו של הרב משה צבי נריה (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשע"א).

5 על הסתייגותו ממרד גטו ורשה ראו: חוה אשכולי וגמן, בין הצלה לגאולה: הציונות הדתית בארץ-ישראל לנוכח השואה, ירושלים: יד ושם (2004) עמ' 285-286 וכן להלן.

6 על ההשפעה שספג מבית אביו, הרב פתחיה מנקין, ראו: צלה בר-אלי, שחר אורו: הרב משה-צבי נריה זצ"ל, ירושלים: הוצאת המחברת (2002), עמ' 3-20. בהשתדלות הרב קוק הועלתה משפחתו לארץ (תרצ"ג-תרצ"ד).

7 ראו: יוסף חיים ירושלמי, זכור, תל-אביב: עם עובד (1988), עמ' 42-45.

לתנועת הנוער הדתי בני עקיבא, ראה את החיוב ברוחה החלוצית, אך הוטרד מגילויי חילוניות ומהתרחקות מלימוד התורה. הוא הסיק כי רק העמקת לימוד התורה תחסום את התפשטות החילוניות, והחל להדריך את התנועה ברוחו ובחזונו של הראי"ה. כאן נחשף הרב נריה לראשונה לציונות הדתית – תנועת המזרחי ותנועת הבת שלה, הפועל המזרחי.

תנועת המזרחי הוקמה בשנת 1902 כדי לאגד את החברים הדתיים בתנועה הציונית, ששאפו לפתח את החיים הלאומיים של עם ישראל ברוח התורה. אף שבאותה עת התאפיינו מייסדי המזרחי בתפיסת הציונות כמפעל הצלה לעם היהודי, בעקבות מלחמת העולם הראשונה והצהרת בלפור התחזק הממד המשיחי בתפיסתם. הציונות הדתית, שיש בה מיסוד האקטיביזם המודרני, האמינה כי המהלך המשיחי דורש יוזמה אנושית בהיסטוריה. לפיכך ראתה זאת כייעודה לסייע למהלך המשיחי לצאת מן הכוח אל הפועל בשלושה מהלכים ארציים: מדיניות ציונית, מעשים ציוניים ומפעלים תורניים. שני המהלכים הראשונים היו בבחינת תנאים הכרחיים אך לא מספיקים. המפעל התורני – ביצור לימוד התורה, חיי הרוח ומעמדה של הדת ביישוב – הוא אשר נחשב לתנאי ההכרחי, לאבן הראשה. עם זאת, חברי המזרחי לא כיוונו את בניהם לישיבות.

הרב נריה היה, כאמור, מראשי תנועת הנוער בני עקיבא, מייסודה של הסתדרות הפועל המזרחי. הסתדרות זו, שהוקמה ב־1922 כדי לאחד את כל העובדים הדתיים, הוסיפה לרעיונות היסוד של המזרחי תביעה לצדק חברתי ולחיים יצרניים בארץ ישראל והניחה יסוד לפיתוח האידאולוגיה של "תורה ועבודה". הסתדרות הפועל המזרחי דבקה ברעיון של סולידריות לאומית ופיתחה "סוציאליזם יהודי", ששלל את מלחמת המעמדות וכל טקטיקה של אלימות. היא האמינה שהתיקון של כל פרט ופרט ברוח התורה והמוסר היהודי הוא שיביא בעקבותיו את תיקון חיי החברה. נראה שהעמידה בתווך, בין שמאל לימין, דחפה את הפועל המזרחי לגבש מדיניות מתונה, המהווה סינתזה (או פשרה) בין העמדות הקוטביות.⁸

מתוך עולמו הרוחני החרדי-לאומי ראה אפוא הרב נריה קשר ישיר בין חיזוק לימוד התורה ובין גאולת ישראל. במאמר שפרסם ב־1934 ב"נתיבה", ביטאון הפועל המזרחי, הדגיש שגאולת הבנים בציון צריכה להיות מלווה בגאולת גנזי הרוח של האבות – למן גלות טיטוס עד שעבוד סטלין והיטלר. אז יאיר האור הגנוז ביצירה היהודית לעם בציון ולעולם כולו, ובלשונו: "כה יאמר דור הגאולה! שוב עלינו לעמוד בראש כל האנושיות כמגדל אור בשימון מדבר. זהו תפקיד הדורות אשר הוטל על שכמנו...".⁹

8 ראו: יוסף שלמון, דת וציונות: עימותים ראשונים, ירושלים: הספרייה הציונית (1990), בייחוד עמ' 342.

9 משה צבי נריה, "בניין ארץ ובניין עם", נתיבה יה (תרצ"ד), בתוך: ישראל במדינתו: מאורות נריה, קרית-מלאכי: הוצאת מרכז נריה (1998), עמ' 21.

פרשנות רוחנית ופרשנות גאולית בעקבות החורבן במחצית הראשונה של המלחמה

באוגוסט 1939 (קיץ תרצ"ט) השתתף הרב נריה במשלחת התנועה לקונגרס הציוני הכ"א בונווה. על רקע רוחות המלחמה המאיימות, ניתח בפנקסו את מהות המלחמה. ברוח הפרשנות המסורתית ראה במלחמה התמודדות בין שני כוחות יריבים – מלחמתו של העולם האליילי נגד העם הנבחר על ידי אלוהים; מלחמה שהוכרזה מאז הונף קרדומו של אברהם אבינו על ראשי האליילים, והיא מתעצמת ככל שעם מתקרב ברוחו אל המהות האליילית. שנאה זו, גרס הרב נריה, מופנית בעיקרה נגד היהדות, ונגד היהודים כנושאי היהדות, ולכן תפקידו העיקרי של הציבור היהודי בזמן הזה הוא להתגייס להגנה על היהדות. אשר ליהודים, האמין הרב נריה, "מי שהצילנו אז יצילנו עתה. מי שענה לאבותינו בימי הרועים [ראשי הכנסייה הנוצרית] הוא יעננו בימי היטלרים".¹⁰ הצגת המשטר הנאצי כגלגול מודרני של האלילות הקדומה ותפיסת יעדו של הנאציזם כמאבק ברוח היהודית רווחו מאוד בתקופת השואה וגם לאחריה, הן בקרב הוגי הציונות הדתית (מ"א עמיאל, ש"ז שרגאי)¹¹ הן בחוגים החרדיים.¹²

חודש לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה, בחול המועד סוכות ת"ש, התכנסה המועצה הארצית של בני עקיבא. באותו הזמן הגיעו לארץ ידיעות קשות על גורל יהודי פולין: חיסול המנהיגות היהודית; סכנת כליה ברעב, בקור ובמחלות; עבודת כפייה, בידוד והשפלה; גירוש לובלין, התעללות ועינויים. היישוב היהודי הקטן בארץ ישראל – שמנה פחות מחצי מיליון נפש – היה באותה עת במצב פוליטי וכלכלי קשה והגיב בחרדה, בתדהמה ובמבוכה גדולה.¹³ נריה, חבר ההנהלה הארצית של בני עקיבא, דיבר במועצה על "חומרי [ה]שעה" – תופעות של שעת החירום, שרובן משותפות לנוער בכללו.

אחת התופעות – תעיות האדם הדתי במחשבה ודלדול במעשי המצוות – אפיינה בעיקר את הנוער הדתי.¹⁴ על רקע הידיעות הקשות שהגיעו מאירופה לא הסתפק הנוער בהסבר של

- 10 ראו: בראלי, עמ' 471.
- 11 ראו: דב שוורץ, "זאף על פי כן טוב תסוב הגאולה": הגיגיו של שלמה זלמן שרגאי לנוכח השואה כביטוי של תודעה ציונית דתית", בתוך: דינה פורת (עורכת), שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה, 1948-1933, ירושלים: יד יצחק בן צבי (2009), עמ' 164-180; אשכולי, בין הצלה לגאולה, עמ' 195-198; חוה אשכולי וגמן (עורכת), ערבות יהודית במבחן: הציונות הדתית והשואה – קובץ תעודות, רמת-גן: הוצאת אוניברסיטת בראילן (2012), תעודה 1940.29 ועוד.
- 12 ראו: עמוס גולדברג, "השואה בעיתונות החרדית – בין זיכרון להדחקה", יהדות זמננו 11-12 (תשנ"ח), עמ' 155-206; מיכל שאול, "פאר תחת אפר": ניצולי השואה, זיכרונה וההתמודדות עם השלכותיה – פרק מרכזי בשיקום החברה החרדית האשכנזית ב"ישוב" ובמדינת ישראל, 1945-1961 (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ט), בעיקר פרק ת.
- 13 ראו: חוה אשכולי (וגמן), אלם: מפא"י לנוכח השואה 1939-1942, ירושלים: יד יצחק בן צבי (1994), בייחוד עמ' 57-85.
- 14 להרחבת הדיון בתגובה התיאולוגית של הציונות הדתית בכללה על השואה ראו: דב שוורץ, "התגובות לשואה כביטוי של תודעה ציונית דתית בימי משבר", בתוך: אשכולי (עורכת), ערבות יהודית במבחן, עמ' 57-64;

"שנאת עולם לעם עולם" ואף לא בהסבר המתוחכם יותר, שסיפק בוגרים בעלי אמונה חזקה, "כי לא מחשבותי מחשבותיכם ולא דרכיכם דרכי" (ישעיה, נה, 8). כלומר הכרתו של האדם היא מוגבלת ואינה יכולה להבין את מכלול השיקולים המכוונים את מעשי האלוהים.¹⁵ רבים בנוער הדתי תהו: מדוע לא התקיים מה שנאמר בהגדה, "והקדוש ברוך הוא מצילנו מידם"? ועלה חשש שהשאלות עלולות לערער את האמונה שבלב.

הרב נריה היה מודע לקושי לתת תשובות מספקות לתהיות אלה, אך סבר שמחובתנו לנסות להבינן ולהסבירן מפרספקטיבה מטא-היסטורית – הרחבת המבט ההיסטורי לידיעת המוקדם ולתקוות המאוחר. ידיעת המוקדם מצביעה על הלקחים ההיסטוריים מנפילתם של צוררי ישראל בעבר, ואילו תקוות המאוחר – הציפייה לגאולה – מעודדת ומבשרת עתיד טוב לאנושות, שבשבילו כדאי אולי להקריב קרבנות כה רבים. לחיזוק תפיסת הגאולה הכרוכה במלחמה, ציטט הרב נריה מדברים שכתב הראי"ה בעקבות מלחמת העולם הראשונה על "הנספים בלא משפט, שבתוך שטף המלחמה, יש בהם ממידת מיתת צדיקים המכפרת. עולים הם למעלה בשרוש החיים ועצמות חייהם מביאה ערך כללי לטובה ולברכה אל כלל בנין העולם בכל ערכיו ומובניו".¹⁶ לפי תפיסת זו"ל, שפותחה בקבלה ובמשנת הרב קוק בדבר "מיתת צדיקים המכפרת", מותם של הצדיקים מעלה אותם לספירות עליונות יותר בעץ החיים, ובכך הם מכפרים על עוולות העולם ומקדמים אותו בדרך לגאולה השלמה. הרב נריה סיכם את דבריו באסמכתה נוספת ממדרש בראשית רבה, מב, 7: "אם ראית מלכויות מתגרות – צפה לרגלו של משיח"; והסביר, ברוח הקבלה, כי גילוי עומק הרע מחייב וגורר אחריו גילוי של עומק הטוב. ומכאן הציפייה שאימי המלחמה יהפכו לכוחות עצומים אשר ינתקו את כבלי המשיח ויביאו גאולה לעולם. דב שורץ עומד על השימוש של הרב נריה במונחי של הראי"ה. לדבריו, הרב נריה סבר שהצרות של עם ישראל נובעות מ"עומק הרע", לאמור מהתפיסה הקבלית שמקור הרוע הוא בעולם האלוהי (קליפות, כוחות הטומאה וכדומה). אולם צרות אלה מוליכות אל "עומק הטוב", דהיינו אל הגאולה האפוקליפטית השלמה.¹⁷ באותו הזמן הושפע הרב נריה גם מחברו ויורשו של הראי"ה בהנהגת ישיבת מרכז הרב, הרב יעקב משה חרל"פ, שראה בשואה חבלי משיח.

עובדת היותו תלמידם של הראי"ה קוק, שראה במלחמת העולם הראשונה ובמפעל ההתיישבות הציונית את חבלי המשיח, ושל הרב י"מ חרל"פ עיצבה אפוא את תפיסתו המשיחית

אשכולי, בין הצלה לגאולה, פרק שביעי. לעניין הנוער הדתי ראו שם, עמ' 214-218; שאול ובר, חולצה כחולה על רקע שחור: יחסן של תנועות-הנוער בישראל לגולה בתקופת השואה ואחריה, תל-אביב: רמות, אוניברסיטת תל אביב (1998), עמ' 71-78

15 ראו גם: דברים, כט, 28, 31-32; יחזקאל, לט. הרמב"ם הרבה לעסוק בגבולות הידיעה האנושית. ראו, למשל: יסודי התורה, ז, 1; מורה נבוכים, א, לא-לב.

16 הראי"ה קוק, אורות, ירושלים: דגל ירושלים (1920), עמ' 6. המאמר "אורות המלחמה" התפרסם שנית בתוך זרעים (כסלו ת"ש). העובדה שביטאונה המרכזי של תנועת בני עקיבא פרסם מאמר הנוגע ללקח של מלחמת העולם הראשונה מראה שתפיסתו של הרב נראו להנהגת בני עקיבא רלוונטיות גם בראשית מלחמת העולם השנייה. המושג "מיתת צדיקים מכפרת" מופיע בגמרא, מועד קטן, כה, 71.

17 ראו: שורץ, "התגובות לשואה כביטוי של תודעה ציונית דתית בימי משבר", עמ' 57-64.

של הרב נריה. תפיסה זו, שפירשה את המאורעות ההיסטוריים האקטואליים של מלחמה וחורבן כשלבים בתהליך הגאולה המובטח במקורות, לא הייתה כאמור ייחודית לרב נריה, ורווחה מאוד בציונות הדתית בתקופת המלחמה ואף לאחריה.¹⁸

אבחון "חומרי שעה" והתוויית דרכי התמודדות חינוכית

הרב נריה לא הסתפק בהתמודדות עם בעיות הנוצר הדתי, אלא אבחן שלוש תופעות של שעת החירום המשותפות ליישוב בכללו, והציע כיצד לטפל בהן "לא רק לשם שמירה על הקיים, אלא גם לשם ניצול המתח הנפשי הגבוה של חומר השעה להעמקת התכנים המיוחדים שלנו".¹⁹

הראשונה בתופעות הללו – ייאוש ורפיון ידיים – אפיינה בתחילת המלחמה רבים, ולא רק בקרב הנוצר, והביאה לידי השתמטות מחובות שבין אדם לעצמו ומחובות שבין אדם לחבריו ולחברה כולה. הרב נריה, שכבר אז היה איש חינוך מובהק, הציע לחזק את המשמעת הפנימית על ידי הגברת המשמעת החיצונית, ולהשיג זאת באמצעות הפעלה נמרצת של העדה, החבראי וסניף תנועת הנוצר לריבוי מצוות וחובות, לחיי פעילות.

תופעה שנייה – ערעור האמונה בחיי שלום, חיי יצירה צנועים בתחום הבניין והחינוך – הייתה אף היא תוצאה של המלחמה והרג ההמונים, וכדי למונעה הציע הרב נריה להעריך את המלחמה וגורמיה מתוך התבוננות פנימית לנפש האדם. התבוננות כזאת תראה, לדבריו, שהמלחמה אינה תוצאה של נסיבות חיצוניות, אלא פרי של חוסר חינוך מוסרי. הפתרון לכך הוא עקירת הרע באמצעות חינוך: "בחנוך האדם לטוב יכון שלומו, שלום עמו ושלוש עולמו". כאן נתן הרב נריה ביטוי לתפיסה חסידיית, שלפיה המאבק העיקרי בין הטוב לרע אינו מתחולל במישור ההיסטורי החיצוני, אלא במישור הפנימי שבין אדם לעצמו.²⁰

תופעה שלישית – התפתחות שאיפות אנוכיות קיצוניות בימי מלחמה – נבעה, אליבא דנריה, מכך שאדם הנתון בסכנה מתנער ממוסר ורוצה להיבנות בכל מחיר על חשבונם של אחרים. מכאן פריחתה של תופעת הספסרות. אולם מצד אחר, ימי מלחמה מתדירים את ההכרה בנחיצותם של המשמעת והארגון הציבוריים, ומולידים את תופעת ההתגייסות. בלבם של כל אחד מקבוצות שתי התופעות גם יחד, ויש לדאוג שהשנייה תגבר על הראשונה. כדי להשיג זאת הציע הרב נריה להעמיד בפני חברי התנועה את הסיסמה: "מחברים וחברות לאחים ואחיות", ובפועל להפוך את המועדון לבית משפחה גדולה;²¹ לארגן בסניפים מפעלי התנדבות וקופת עזרה הדדית, ולהגביר את הכיוון הקיבוצי בארגון בכללו. רק הכוח הקיבוצי המלוכד – כך האמין – יוכל לקיים עכשיו את עמדות היישוב ואף להרחיבן.

18 אשכולי, בין הצלה לגאולה, עמ' 208-212, 230-231; הנ"ל, ערבות יהודית במבחן, עמ' 248-249, 341.

19 משה צבי נריה, "חומרי שעה", זרעים (כסלו ת"ש), עמ' 3-5. ראו גם: אשכולי, ערבות יהודית במבחן, עמ' 92-93.

20 ראו: ובר, עמ' 73.

21 הפנייה המשפחתית הייתה מקובלת בחברה החרדית, עובדה הבאה לידי ביטוי במפעל "בתי אבות" שהקים הרב י"ש כהנמן כתחליף ל"בתי יתומים" (וראו להלן).

אולם הרב נריה לא הסתפק בקריאה לנוער לסייע לשאת בעול התנועה והיישוב, אלא קרא לו גם להשתתף בצרות העם היהודי, ובלשונו "אחינו כל בית ישראל הנתונים בצרה ובשביה". קריאה זו נשמעה על רקע גילויים של ניכור וחוסר הזדהות של הנוער הארץ-ישראלי עם חורבן האומה היהודית. גילויים אלה, שמקורם במגמה של שלילת הגולה שרווחה בחוגים כנעניים, ובמידה מסוימת בחברה החלוצית החילונית, השפיעו גם על מעגלים רחבים יותר.²² הרב נריה, שהיה קרוב לנוער, הכיר כבר אז בחומרת התופעה והתריע:

חטא חטא הנוער הארצישראלי. את הגולה לא ידע ובסבלותיה לא נשא... האם גם עכשיו, למראה חורבנו של החשוב בקיבוצי הגולה יעמוד בשאננותו, באדישותו? חורבן קיבוץ יהודי מטיל חובות נוספים על הקיבוצים הקיימים. לשתים יתבע עכשיו הנוער בארץ ישראל והנוער הדתי בעיקר: א. להגדלת משקלו הרוחני, המוסרי של הישוב, לשם מלוי החלל הריק; ב. לנכונות פעולה והקמת הריסות בגולה, לכשתנתן האפשרות לכך.²³

ניתוחו של הרב נריה את "חומרי השעה" וההתמודדות החינוכית איתם חושפים את עולמו הרוחני המורכב – שילוב של לימוד אנליטי של התלמוד כמנהג ישיבות ליטא, משנת הראי"ה, אוירה חסידית של שמחה וחום אנושי²⁴ והאידיאולוגיה של הפועל המזרחי שהדגישה הומניות, מוסר ואחריות לאומית. ההרצאה, שאותה נשא בחודש השני למלחמה, מלמדת על תפיסה חדה של תופעות כגון רפיון וספסרות, שבלטו יותר בהמשך המלחמה. היא חושפת את אמונתו העמוקה בחינוך ואת תפיסתו הדתית המורכבת באשר לשואה: מצד אחד אמונה שהמלחמה והחורבן מבטאים חבלי גאולה; ומצד אחר הבנה שהאירועים הם מעבר להבנת האדם. הכרה זו הייתה נדירה מאוד בתחילת המלחמה, שכן אז רווחה יותר תפיסת החטא והעונש.²⁵

22 ראו: פורת, בעיקר המאמרים של ליאת שטייר-לבני ויעקב שביט, צבי צמרת, טוביה פרילינג. ראו גם: יואב גלבר, היסטוריה, זיכרון ותעמולה, תל-אביב: עם עובד (2007), עמ' 393-396; רוני שטאובר, הלך לדרך: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים, ירושלים: יד יצחק בן צבי (2000), עמ' 262-263; אשכולי, אלם, עמ' 16-33, 121; הנ"ל, בין הצלה לגאולה, עמ' 111, 246; ובר, עמ' 107-108, 184-185 ועוד; יצחק קונפורטי, זמן עבר: ההיסטוריוגרפיה הציבורית ועיצוב הזיכרון הלאומי, ירושלים: יד יצחק בן צבי (2006), בעיקר עמ' 123-159.

23 ראו לעיל הערה 18.

24 כדברי הרב נריה כשסיכם לימים את מפעלו הייחודי בהקמת הישיבה. ראו: עלון שבת בשבתו, פרשת 'לך לך' (תש"ע).

25 ראו: אשכולי, בין הצלה לגאולה, עמ' 196-205; בראלי, עמ' 465-508.

ביצור עולם התורה כתשובה לחורבן – הקמתה של ישיבת בני עקיבא

משהגיע הרב נריה למסקנה שאין תחליף לישיבה כמבצר רוחני לנוער, החל לקדם את תכניתו להקים ישיבה בעלת כיוון ציוני-חלוצי-דתי, אם כי בנוסח מסורתי של "ישיבה קטנה" לנוער, בלא לימודים חילוניים.²⁶ חודשיים לאחר פרוץ המלחמה (חשוון ת"ש-1939), עלתה קבוצת נערים בראשותו לכפר הרא"ה להקים את ישיבת בני עקיבא.²⁷ אולם פרוץ המלחמה, שפגע בזרימת כספי התמיכה לארץ ישראל, והמשבר הכלכלי בעקבות המלחמה בלמו את התכנית, הואיל וראשי המורחי התקשו לממן אפילו את הישיבות ומוסדות החינוך הוותיקים. רק נחישותו של הרב נריה עמדה בקשיים הרבים. באותם ימים נהג לומר כי למרות הזמנים הקשים יש להסיה את הדעת מהכול ולהתמקד בהקמת הישיבה. נחישות זו לא נבעה מאדישות לגורל יהודי אירופה, אלא מאמונה עמוקה ביעודו של הנוער התורני במפעל הגאולה הציוני. ובלשונו: "המוח מטולטל בין גבולות, יערות ואניות נודדים. טירוף ימים זה מצריך מאמצי נפש ורוח להחזיק מעמד. אנו, אנשי המחר, פנינו נשואות קדימה, דרכנו מובילה אל תקוות העתיד".²⁸

נחישותו של הרב נריה להקים ישיבת בני עקיבא בארץ ישראל קיבלה חיזוק נוסף מחורבנם של מרכזי התורה באירופה ומן הרצון להחזיר עטרה ליושנה. בביטאון "זרעים" כתב: "סימן טוב לנו והוכחה לרצון היצירה והמעשה הפועם בנו, שדווקא בימי שפל אלה לתורת ישראל וללומדיה, בעת שעשרות ישיבות כלו ונחרבו, רבבות לומדי תורה נענים ונדכאים תחת לחץ הצר הצורך בנכר, הקימונו את ישיבתנו בכפר הרא"ה... תורת ישראל לא תמוש מפנינו ומפי זרענו עד העולם".²⁹

המודעות לשואה, שניעורה בעקבות הודעת הנהלת הסוכנות בנובמבר 1942 (כסלו תש"ג) על ההשמדה השיטתית של יהודי אירופה, רק הגבירה את נחישותו של הרב נריה לחולל מהפכה תורנית בנוער הארצישראלי. בחנוכה תש"ג (1942) השתתפו 40 חברי בני עקיבא, תלמידי כיתות ה, וחברים מ"חברות הנוער" הארצישראלי בפגישה תורנית בישיבת בני עקיבא. בשיחה, שהוקדשה להגברת לימוד התורה בסניפים, חידד הרב נריה את הקשר שבין השואה לבין חיזוק לימוד התורה:

וגדולה החובה ביחוד בימים אלו. ילדי ישראל נהרגים על היותם בנים לעם- התורה. ותשובת ילדי ארץ-ישראל יכולה להיות רק אחת: תלמוד תורה מתוך הרגשה של מסירות נפש. תהא לנו הרגשה בשעת הלימוד בסניף כאילו ישבנו ועסקנו בתורה במרתף בוורשה מסתתרים מפני תלייני הגיסטפו. נלמד לזכר נשמות הילדים הקדושים.³⁰

26 רק לאחר עשור לקיום הישיבה הוכנסו אליה לימודים חילוניים, בלחץ ההורים.

27 מיקום הישיבה נבחר כנראה בסמיכות לרבו של כפר הרא"ה, שאול ישראל, שהיה קרוב בשעתו לראי"ה.

28 ראו: ברא"ל, עמ' 475 (ההדגשה הוספה).

29 משה צבי נריה, "על הסדר", זרעים (כסלו ת"ש); ברא"ל, עמ' 494.

30 "הפגישה התורנית בישיבת בני עקיבא", הצופה (ה' בטבת תש"ג).

לנוכח השואה קיבל אפוא לימוד התורה ממדים נוספים: אמצעי למילוי החלל הרוחני, שגבר עם חורבנם של מרכזי התורה באירופה, ואמצעי לזכירה – כתשובה לנאציזם. על רקע זה קרא הרב נריה לחברים להעמיק את המגמה התורנית בכל סניפי הארגון ולגשת מיד לארגון חוגים תורניים בהכוונת הישיבה, בכל מקום שהדבר אפשרי. גם בכינוסים דומים שנערכו בישיבה בשנים שלאחר מכן חזר הרב נריה על הקשרה התורני של השואה. באחת השיחות, כנראה בימי העלייה ההמונית בראשית ימי המדינה, פנה אל התלמידים והתריע שבעיית לימוד התורה היא בעיית פיקוח נפש של היהדות הדתית בארץ: "אין לנו שאר אלא התורה הזאת. הרבה ישיבות נחרבו, אלפי בחורים לומדי תורה נטבחו. ואתם תצטרכו למלא את כל המקומות הריקים".³¹ כאמור, ניצלה מהשואה משפחתו הגרעינית של הרב נריה, אולם נספתה משפחתו הרחבה, ובה סבתו וסבו הרב זאב שטיינפלד, מהתלמידים הבולטים של ישיבת וולוז'ין. הרב נריה חווה אפוא חוויה אישית של אבדן משפחה, כמו גם את אבדן הישיבות. לימים התבטא כי "נס ראשון שנעשה לי הוא שהמשפחה שלנו יצאה לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה מפולניה לרוסיה... אילו נשארנו בפולניה היינו מגיעים לאשווויץ, וזהו נס גדול שבשעתו לא ידענו להעריך אותו...".³² השאיפה לביצורו של עולם התורה לא ייחדה רק את הרב נריה, אלא הייתה משאת נפש של כלל הציונות הדתית ושל היהדות החרדית. מנהיג המזרחי, הרב מאיר ברלין (בראילן) ומשה שפירא, בתפקידו כמנהל מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, בשיתוף הרב הראשי לארץ ישראל יצחק הרצוג, פעלו נמרצות להעלאת רבני הישיבות הגדולות ותלמידיהן שמצאו מקלט בליטא. הרב בראילן, בנו של הנצי"ב מוולוז'ין, חש חובה אישית להקים בארץ ישראל המשך לישיבות הגדולות. לאחר פרוץ המלחמה הכריז על "מפעל התורה", שירכו את פעולות העזרה וההצלה למען כל מוסדות התורה בארץ, והפיח חיים בתנועת לימוד התורה כשלעצמה.³³ באתם ימים שאפה הציונות הדתית לא רק להפוך את ארץ ישראל למרכז תורני, אלא לחזק את האמונה ואת קיום המצוות ביישוב כולו, מתוך אמונה ש"תשובה ותפילה וצדקה מעבירין את רוע הגזירה" ("נתנה תוקף", מוסף לימים נוראים).³⁴ היהדות החרדית, אף שנחלקה בסוגיית הגאולה, גם פעלה רבות לביצור עולם התורה כתשובה לשואה.³⁵ מי שזכה להיות אחד הבנאים הגדולים של עולם

31 הביטוי "אין לנו שאר אלא התורה הזאת", המבוסס על פיוט עתיק, שימש את כל חוגי האורתודוקסיה. ראו: בנימין בראון, "ואין שיעור רק התורה הזאת", ארץ אחרת 41 (אלול-חשוון תשס"ז), עמ' 64. על צילום כתב היד הודפס אמנם חנוכה תש"ד, אך כיוון שיש בו אזכור של מעברות אני סבורה שנפלה כאן טעות.

32 ראו: בראילי, עמ' 7-5.

33 ראו: חוה אשכולי, "מנהיגות ציונית-דתית בימי השואה: הרבנים בראילן (ברלין) ומימון (פישמן)", בתוך: פורת (עורכת), עמ' 149.

34 ראו: אשכולי, בין הצלה לגאולה, עמ' 196-204, 235 ועוד. ראו גם: אבי שגיא ודב שוורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית – אישים ושיטות, רמת-גן: הוצאת אוניברסיטת בר אילן (2003), בעיקר עמ' 30-39.

35 שאול (מיכל שאול, עמ' 42-45, 106-111) מתארת כיצד גררה "פרשת ילדי טהרן" (1943), שבה האשימה המנהיגות החרדית את המוסדות הציוניים בשמד רוחני של יתומי הגולה, להעלאתו של נושא החינוך לראש סדר היום של החברה החרדית בישראל. בעקבותיה החל לפעול בארץ "המפעל למען ילדי ישראל" מטעם אגודת ישראל, שמטרתו הייתה שיקום רוחני-תורני של הילדים הפליטים. על כרוז המפעל חתמו רבנים מכל הקשת הדתית, ובהם הרב פתחיה מנקין, אביו של הרב נריה. על פרשת ילדי טהרן ראו גם: אשכולי, בין הצלה לגאולה,

התורה בארץ ישראל לאחר חורבן הישיבות במזרח אירופה היה הרב מפ'וניבו', יוסף שלמה כהנמן, שאמנם נחלץ מליטא בראשית המלחמה עם אחד מבניו וניצל, אך איבד את אשתו וילדיו האחרים. הרב כהנמן ראה בלימוד התורה סם חיים, מרפא לנפש ישראל הפצועה, כוח מגן על האומה היהודית ומחולל שינוי במציאות הארץ-ישראלית. עוד טען שכל חורבן מחייב בניין, וכי הבניין האמתי הוא בניינו הרוחני של עם ישראל. הילדים שיחונכו לתורה יהיו יסודות לקיום האומה היהודית מהריסותיה. לכן כבר בקיץ 1941, זמן קצר לאחר הפלישה הגרמנית לליטא, ניגש הרב כהנמן להנחת אבן הפינה לישיבת פוניבו' בבני-ברק. אולם עוד בטרם התחיל בהקמת הישיבה, הקדים ויסד את מפעל "בתי אבות", שנועד לקלוט את יתומי השואה באווירה ביתית, משפחתית וחמה, שתקל את מצוקת הילדים. הוא התגורר עם הילדים והרעיף עליהם אהבה אבהית, אהבת תורה ותחושת שליחות. לימים הרחיב את קריית התורה באופן שכללה גם כולל, ישיבה קטנה ועוד.³⁶

המגמה של "ביצור עולם התורה" כתגובה לשואה אפיינה אפוא את היהדות החרדית, וכן חוגים רחבים בציונות הדתית שצמחו בבתיים חרדיים. מה שכונה "המרד הקדוש" של הפועל המזרחי כוון נגד הפסיביות הגלותית, ולא נגד התורה. עיקר החידוש של הרב נריה במסגרת הציונות הדתית הוא שתרגם את מגמת ביצור התורה ללשון חניכיו בבני עקיבא ותלמידיו בישיבה, והצליח להחדיר בהם את תחושת החירום והאחריות להצלת עולם התורה.³⁷ לימים סיפר השופט צבי טל כי לרגל המלחמה קרא נריה ל"מאמץ מלחמתי" בהגברת הלימוד ובקריאת פרקי תהילים של תחנונים וזעקה.³⁸ על ההד הרב שעוררו הדברים בקרב תלמידיו כבר בתקופת השואה אנו יכולים לעמוד מפרסומים בחוברת "ראש הגבעה", שהוציאה ישיבת כפר הרא"ה בניסן תש"ג (1943). על רקע תיאור השמדתה של יהדות פולין המליץ אחד התלמידים להקים בארץ ישיבה כנגד כל ישיבה שנהרסה בגולה, ולצרף תלמיד חדש כאן "לעומת כל תלמיד ישיבה שנטבחה שם".³⁹ הד זה בא לידי ביטוי גם במאמרים שפרסמו חניכים בביטאון בני עקיבא, "זרעים".⁴⁰

36 עמ' 133-134; אליעזר דון-יחיא, משבר ותמורה במדינה חדשה, ירושלים: יד יצחק בן צבי (2008), עמ' 38-44. הרב נהג גם לומר שכל אחד מהילדים הוא בבחינת "בר נשמה" לכל ששת מיליוני הקדושים, וכינה אותם "חלוצי המשיח". ראו: אהרון סורסקי, הרב מפוניבו': רבינו יוסף שלמה כהנמן, בני-ברק: מכון חיי יהדות ליטא (תשנ"ט-1998), חלק ב, בעיקר עמ' צו, קו, קא-ג, קצב; יואל שוורץ, הרב מפוניבו': מקים עולה של תורה, ירושלים: המוסד לעידוד לימוד התורה (תשנ"ז).

37 ראו גם: משה צבי נריה, "הגולה על ראשנו: מדברים בוועידה השלישית", זרעים י (תמוז תש"ו) 3.

38 צבי א' טל, עד בוא השמש, תל-אביב: דביר (2010) עמ' 46.

39 ראו: ובר, עמ' 157.

40 ראו, למשל: נתנאל קצבורג, "לתנופה ולנכונות", זרעים (אדר א תש"ג) 6; דוד שמש, "שעת חשבון", זרעים (ערב פסח תש"ג) 4. בשלהי קיץ 1943 החליטה גם הנהגת בני עקיבא בהונגריה לייסד שם ישיבת בני עקיבא. ראו: אברהם זאב הרנוי, "ישיבת בני-עקיבא בהונגריה", בתוך: שלמה שמידט (עורך), בגלוי ובמחתרת, תל-אביב: מורשת (1992), עמ' 123-128.

פשר השואה בעקבות המודעות להשמדה – לקראת סוף המלחמה

התפשטות המלחמה והשמדת העם היהודי ערערו במידת מה את הפרשנות המשיחית של המלחמה, אך לא פגעו בפרשנות הרעיונית שלה. בפברואר 1944 (שבט תש"ד) פרסם הרב נריה בביטאון בני עקיבא מאמר בשם "במוראות הימים". המאמר פתח בניתוח מהותה של המלחמה כמלחמת העולם האילי נגד העם המאמין באל אחד, כפי שכתב ערב המלחמה ביומנו, אולם בהמשכו שולבו סממנים אקטואליים. האנושות נחלקה עתה לשני חלקים: מצד אחד רוצחים, ומצד אחר – עומדים על הדם. שני המחנות ניצבים במלחמת עולם, אולם שניהם גם יחד שונאים את נביאי האמת. זוהי המשמעות האמתית של המלחמה נגד העם היהודי ושל האדישות לגורלו. אין לזלזל בערכם של הגנה על יהודים וגיוס לשם הצלת יהודים, טען נריה, אך למטרה זו נלחמים גם עמים אחרים. להתגוננות מפני ההתקפה על היהדות, לעומת זאת, יכול להתגייס רק העם היהודי, אלא שלשם כך הוא צריך להכיר בייחודו המוסרי:

מלחמת-עולם זו צריכה לפקוח את עיני כל הטועים והתועים בתוכנו. יכירו וידעו כי לא ככל הגוים בית ישראל... ישראל אינו מסוגל לבצע רציחות כאלה, ישראל לא היה יכול לעמוד על הדם!

מחשכי הירידה המוסרית של הגויים מבליטים את זוהר העליונות המוסרית של ישראל...

אכן, במחיר יקר מאד עלה לנו הנצחון המוסרי הזה, מחיר שלא היינו מוכנים לו. ברם אם ממרומים נגזר עלינו נצחון כזה – נמצה אותו עד תומו, עד עומק משמעותו העולמית. יהיו חיינו מלאי התעלות מוסרית, מלאי טוהר וקודש בכל פנותיהם...⁴¹

הרב נריה חשש שמתח המשימות שהישוב היהודי היה נתון בו לקראת סיום המלחמה – הצלה והגנה, בניין ארץ ובניין עם – יחליש את הדריכות התורנית והמוסרית ביישוב. לכן הדגיש עתה פרשנות מיוחדת של צידוק הדין: הניצחון המוסרי היהודי, המתבטא בכך שישראל אינו ברוצחים וגם לא בעומדים על הדם, מאפיל על מחיר הדמים ששילמו היהודים; הקרבן הפך למנצח. לדבריו, יש להמשיך ולטפח עליונות מוסרית זו בחיי היום-יום, ובה בעת לחתור בלי הרף לעתיד אשר יגלה את המאור שבתורה, המאור שבחיי ישראל והמאור שבארץ ישראל. הלקח הציוני משולב אפוא בפשר יהודי ובמשמעות הומנית ואוניברסלית של השואה, ביטוי השונה מצידוק הדין שפיתח באותו הזמן הרב חרל"פ. חרל"פ, שביקש לנחם את עם ישראל ולהרגיעו, הסביר את השואה במונחים קבליים ואפוקליפטיים, כשלב בתהליך המשיחי – חבלי משיח המקדימים את הופעתו של המשיח. התפיסה שהשואה חיונית לגאולה הגיעה לידי ביטוי קיצוני במשנתו של הרב צבי יהודה קוק בסוף תקופת השואה וסמוך לאחריה. לדבריו, אלוהים שרצה "לחסל" את

הגלות והתייאוש מעלייה המונית יזומה של עם ישראל, כפה על עמו לעזוב את הגלות על ידי חורבן הקהילות ומרכזי התורה שם.⁴² הרצ"ה – כמו אסכולת מרכז הרב בכללה – טשטש את סיפור הרצח ההמוני של מיליוני יהודים, והמיר אותו בסיפור הפגיעה בנפש האומה (עם ישראל כאחדות אחת). כך הומר החשבון האנושי בחשבון האלוהי, המביט מתוך פרספקטיבה של הדורות על הקולקטיב, ולא על היחידים. האומה אינה נקטלת על ידי שפיכות הדם. היא רק נפצעת, אך מבריאה. מנקודת הראות הכללי-ישראלית השואה אינה אלא ניתוח אלוהי להפרדת הגוף היהודי מן הגלות.⁴³

כאמור, בתחילת המלחמה ייחס גם נריה, תלמידו של הרב קוק, משמעויות משיחיות למלחמת העולם השנייה, אולם ככל שהתקדמה השואה וגברו גילויי הייאוש והמבוכה בקרב הנוער הדתי ובחוגים של הקיבוץ הדתי ושל "עמך", נוכח כנראה נריה שהפרשנות המשיחית אינה עונה על קשייו האמוניים של הנוער. גם התפיסה השלילית, בנוסח הרצ"ה, של האופי הפסיבי הגלותי לא הייתה מקובלת עליו. כמו רבים בציונות הדתית, הודה גם הוא עם יהדות אירופה שנספתה.⁴⁴ המשותף לרב נריה ולחוג הרב קוק הוא הניסיון לרכך את האבדן – הרצ"ה עשה זאת באמצעות העברת הדגש מהשמדת הפרטים לגאולת האומה מהגלות; הרב נריה, בדומה לעולם החרדי,⁴⁵ הסיט את הדגש לניצחון המוסר היהודי ולתחיית עולם התורה בארץ ישראל. לימים, כשעלה חשש שזיכרון השואה הולך ומיטשטש, תבע הרב נריה דווקא לחוות את האבדן בכל מועקתו האישית, לעומת הקיבעון של הרצ"ה וחוגו בנקודת הראות הכללית.⁴⁶

דומני כי בגישתו של נריה בתקופת השואה הייתה תשובה עקיפה גם לסוגיית הנקמה בגרמנים, שהעסיקה באותה עת חוגים שונים והנוער הדתי בכללם. צבי קפלן, מהבולטים במדריכי בני עקיבא, התריע שנה קודם לכן על הסכנה שרוח נקם, פרי התקופה, תגבר על מידת הרחמים ההומנית, בעוד התורה קובעת מידה לדין ומידה לרחמים.⁴⁷ אף שלא התייחס כאן במישרין לעניין הנקם, הבהיר הרב נריה בין השיטין כי ישראל גם אינו בנוקמים. על הנוער הישראלי לתעל את רגשי הנקם לחיי בנייה ויצירה, כפי שכתב באותו חודש גם פינחס שיפמאן, ממניחי היסוד

42 דב שוורץ, אתגר ומשבר בחוג הרב קוק, תל-אביב: עם עובד (2001), במיוחד עמ' 28-37; יעקב משה חרל"פ, "הלוך להרגיעו ישראל", במישור ט (אייר תש"ג); אשכולי, בין הצלה לגאולה, עמ' 208-214; Gershon Greenberg, 'The Holocaust Apocalypse of Ya'akov Moshe Harlap', *Twelfth World Congress of Judaic Studies: Jewish History*, Jerusalem (2001)

43 ראו: ישי רוזן-צבי, "החולה המדומה – צידוק השואה במשנת הרב צבי יהודה קוק וחוגו", תרבות דמוקרטית 6 (תשס"ב), עמ' 165-198.

44 ראו: דן מכמן, "השפעת השואה על היהדות הדתית", בתוך: ישראל גוטמן (עורך), תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות השואה, ירושלים: יד ושם (1996), במיוחד עמ' 644-648; ובר, עמ' 152-158.

45 ליתר הרחבה ראו: גולדברג, עמ' 167.

46 ראו להלן "ספריית השואה – הנחלת זיכרון השואה", אוסף הרב פתחיה נריה. הקיבעון של הרצ"ה וחוגו בנקודת הראות הכללית עמדה ברקע הצעתו של הרב שלמה אבינר, לקראת יום העצמאות תשס"א, לבטל את יום הוויכוח לחללי צה"ל משום שיום זה מציין אבל של יהודים אך לא את אבלה של האומה. ראו: רוזן-צבי, עמ' 173.

47 צבי קפלן, "פנים חדשות", זרעים (טבת תש"ג). כמו כן ראו: אשכולי, ערבות יהודית במבחן, תעודה 1943.3. תעודות נוספות בסוגיית הנקם ראו שם, 1943.1, 1943.11, 1943.14, 1944.5, 1944.18.

של החינוך הדתי.⁴⁸ פרשנות זו מקבלת חיזוק מהעובדה שהרב נריה הדגיש שנים רבות את זכר הנרצחים, ונמנע מהדגשת זיכרון הרוצחים (להלן).

שיקום שארית הפליטה: "להיות גם אבא וגם אמא... לכל לב דווי"

כאמור, כבר בראשית המלחמה נתן הרב נריה דעתו על סוגיות השליחות לגולה ושיקום שארית הפליטה. לקראת הוועידה השנייה של בני עקיבא, בחול המועד פסח תש"ג – על רקע התלהטות הוויכוח ביישוב על חינוך ילדי טהראן⁴⁹ – עלתה לדיון הסוגיה הנוערת של חינוך הנוער העולה והנוער אשר בגולה. הרב נריה ראה את עיקר תפקידה של הציונות הדתית במישור הדתי – "הצלת נפשות אחרי שהגופות כבר ניצולו", וקרא לתנועת הנוער הדתית להיחלץ במיטב כוחותיה לקראת הייעוד הגדול העומד לפנייה: הרחבת הקליטה במפעלי התנועה והכנת חברים בעלי כישרון לתפקידי חינוך והדרכה בבוא הזמן.⁵⁰

שנה לאחר תום המלחמה – בוועידה השלישית של בני עקיבא שנערכה בסוף ניסן תש"ו – העמיד הרב נריה את השליחות לגולה כחובה ראשית. בהרצאה שכותרתה "הגולה על ראשינו" התמקד בתכונות השליח ותבע ממנו לא רק להביא את דבריה של ארץ ישראל, אלא "להיות גם אבא וגם אמא, גם אח וגם אחות לכל אח נענה ולכל לב דווי ולכל ראש חולה". תפקיד זה, הבהיר, דורש הבנה והתמסרות, סבלנות ואהבה רבה, הנקנים רק אחרי הכנה נפשית מרובה. יתר על כן, על השליח להגיש לאחים בגולה עזרה משקמת "הבונה את עולמם מחדש, המחזירה להם את האמונה בעצמם ובעצמם, בחיי השעוים ובחיי עולמם". זו אינה רק שליחות לגולה, טען, אלא גם שליחות שהוטלה עלינו על ידי הגולה להציל את נפש האומה, "וגם אם דלים אנחנו ודל כחנו אין אנו בני חורין להפטור מצוה שעשה. יש לשמור על הירושה אשר הורישו לנו דורות גדולים בישראל, יש ללבות גחלים עוממות... כי נשארנו מעט מהרבה...".⁵¹

וממחשבה למעשה. הרב נריה תבע מההנהלה הארצית של בני עקיבא לרכז את הפעולה להקמת שיירה של שליחי ציון, להכין את האנשים, לקשרם עם המקומות, לרכוזם ולהכשירם לתפקיד. ומהחברים דרש להתנדב "בשעה שיידרש ולמקום שיידרש". ברוח דברים אלה החליטה ועידת בני עקיבא להקים, בשיתוף עם "הברית העולמית תורה ועבודה", סמינריון לשליחים וכן סמינריון למדריכים ופעילים מהגולה.

הרב נריה לא הסתפק בקריאתם של אחרים לשליחות, אלא השתדל ליישם את השליחות החינוכית בפועל במסגרת תפקידו כראש ישיבת כפר הרא"ה. בחינה קצרה של עבודתו החינוכית עם נוער עולה מגלה כמה מאפיינים:

א. פתיחות ורגישות כלפי הילדים. לישיבה הייתה מדיניות ברורה של קליטת נוער עולה.

48 פינחס שיפמאן, "כיבוש יצרים", הצופה (ה' באדר תש"ד).

49 ראו לעיל הערה 36.

50 משה צבי נריה, "כנגד ארבעה דברים", זרעים (ערב פסח תש"ג) 3.

51 זרעים י (תמוז תש"ו).

בתחילה היו אלה תלמידי עליית הנוער ממקווה ישראל, לאחר מכן קבוצה של ילדי טהראן ובהמשך ילדים ניצולי שואה. הרב נריה, שהעיד כמה שמח צוות הישיבה "לתת פינת בית לילד שעבר אימי שואה"⁵² גילה גם רגישות בבחירת המורים לילדי השואה. בניסן תש"ח הגיעה לישיבה קבוצה גדולה של ילדים עולים, רובם ניצולי שואה. הרב נריה הזמין למענם את מנחם אופן, ניצול שואה שכבר לימד בישיבת קפריסין, להורות בישיבת כפר הרא"ה. מנחם הפך למורה, מחנך ואבא לשלושים ילדים, שהפכו לסיפור הצלחה חינוכית.⁵³ אף אחד מהתלמידים לא נשר.⁵⁴ חלקם, ובהם דב ליאור מהקבוצה הפולנית, הפכו לרבנים בעלי שם, ואחרים, ובהם דב לנדאו מהקבוצה ההונגרית, היו לאנשי אקדמיה בולטים.⁵⁵

פתיחותו של הרב נריה כלפי נוער שארית הפליטה מצאה ביטוי גם בבית הפתוח שקיימו הרב נריה והרבנית רחל לכל מי שחסרו משפחה קרובה. בהספד לרב נריה סיפר הרב דב ליאור על חוויית סדר ראשון בבית הרב. משה סורימאני, פליט שואה שהגיע לישיבה בתחילת 1944, העיד ביומנו עד כמה אהב להיכנס לבית הרב נריה.⁵⁶ שמחה מאיר, שהגיע לישיבה בסוף 1944, סמוך לעלייתו לארץ, סיפר בספר זיכרונותיו, "אני לא סטשק", על העניין הרב שגילה הרב נריה בקורות חייו ובקורות היהודים בפולין, בסלובקיה ובהונגריה. הרב נריה קבע כי לבחינת הקבלה לתפקיד מזכיר הישיבה, יידרש לספר את קורותיו לתלמידי הישיבה לאחר תפילת מנחה.⁵⁷ מאלפים במיוחד דברי הרב אפרים צוקרברג, ראש ישיבת תפארת צבי בירושלים, לרב נריה: "זכיתי להיות תלמיד בישיבתך עת הייתי ילד ניצול שואה... ואתה בזכותך הגדולה הקימות בית מחסה בימי הסערות העצומות ואפשרת לי ולהרבה שכמותי להמשיך ולדרוך בדרכי אבותינו הקדושים".⁵⁸

ב. מאמצים להרחבת הקליטה. ראשי הישיבה נענו גם לבקשתה של שליחת התנועה בקפריסין לחזק את ישיבת בני עקיבא במקום באמצעות שיגורו של מרדכי ברויאר, או ר"מ בישיבת כפר הרא"ה.⁵⁹ מאמצי הקליטה התרחבו עוד יותר בתקופת העלייה הגדולה שלאחר קום המדינה. בזמן

- 52 ריאיון של דב טל עם הרב נריה, בתוך אוסף ראיונות מוקלטים בווידיאו של הרב פתחיה נריה.
- 53 ראו: דברי הרב אופן בתוך: ישראל במדינתו: מאורות נריה, עמ' 65-66; אלישיב אורן, מברגן בלזן בחזרה לחיים: ספורו של מנחם אופן, הדרה: הוצאה עצמית (ללא תאריך); ריאיון טלפוני עם הרב אופן (23.1.2006).
- 54 ראו: דברי הרב אופן ביובל ה'50 של הישיבה, בתוך: ישראל במדינתו: מאורות נריה, עמ' 65-66; אורן, מברגן בלזן בחזרה לחיים: ריאיון טלפוני עם הרב אופן (23.1.2006).
- 55 ראו: דב לנדאו, תולדותיו של מורה, חיפה: שאגן, המכללה האקדמית הדתית (2012), בעיקר עמ' 127-128.
- 56 חיה אייגנר בריאיון לגלי צה"ל על משה סורימאני, תלמיד הישיבה, פליט שואה שהגיע לישיבה בפברואר 1944 ונפל בגוש עציון. הרבנית שמרה את יומנו, אוסף הרב פתחיה נריה.
- 57 שמחה מאיר, אני לא סטשק: בן ישיבה בשירות חיל האוויר הנאצי, ירושלים: הוצאת המחלקה לחינוך ותרבות תורניים בגולה של ההסתדרות (1989).
- 58 מאורות נריה: חנוכה, קובץ זיכרון לרב מ"צ נריה זצ"ל, קרית-מלאכי: מרכז נריה (תשנ"ז-1997), עמ' 110.
- 59 מרדכי בר-לב, ידידיה כהן ושלמה רוזנר (עורכים), במשך היובל: חמישים שנות תנועת בני-עקיבא בישראל, תל-אביב: הוצאת תנועת בני עקיבא בישראל (תשמ"ז-1987), עמ' 88-90 (הספר מעלה ערעור מסוים על הקמתה של ישיבת בני עקיבא במחנות קפריסין); מנחם ויינשטיין, ציונות דתית בשולי ארץ-ישראל: תנועת תורה ועבודה

ההוא, כאשר הייתה חזית דתית מאוחדת, שיתפו ראשי הישיבה פעולה עם "חבר פעילים של המחנה התורתי"⁶⁰, שניסו, לתפיסתם, להציל נוער ליהדות ממחנות הקליטה החילוניים. למרות המעמסה הכספית הגדולה שהוטלה על הישיבה, העיד הרב נריה בריאיון שהוזכר לעיל, "קיבלנו ילדים שלא ידעו שום דבר, לא למדו לימודי חול ולא לימודי קודש. אנחנו עודדנו אותם וחיוקנו אותם והשתדלנו לקדם אותם, להכניס אותם למערכת הלימוד".

ג. שיתוף התלמידים בדאגה לקליטה. הרב נריה נהג לכנס את התלמידים על מדשאת הישיבה ולקרוא לפנייהם את מכתבי הרב ברויאר מהמחנות בקפריסין, שאליהם הופנו ניצולי השואה לאחר שגורשו מחופי הארץ על ידי הבריטים. "הייתה זו עבורנו חוויה אנושית שלא תישכח", כתב לימים אחד מראשוני התלמידים.⁶¹ האווירה שרווחה בישיבה הקרינה על התלמידים. אחד מהם העיד שבני הישיבה שמחו לקבל תלמידים שהגיעו הישר ממחנות ההשמדה, ואפילו פינו להם את מיטותיהם.⁶²

ההצלחה שנחלו הרב נריה וצוות הישיבה בקליטת נוער שארית הפליטה בולטת עוד יותר בהשוואה לבעייתיות בקליטת שארית הפליטה בקיבוצים ובמוסדות עליית הנוער בתקופה זו. הסוציולוג עוז אלמוג הסביר כי "ביחסה של התנועה הקיבוצית אל ניצולי השואה הייתה מקופלת שניות. מצד אחד, אתוס קיבוץ הגלויות הביא לידי מאמץ כן והשקעת משאבים רבים כדי לסייע בקליטתם ובשיקומם; ומצד שני, החשש מאיבוד צביונו התרבותי ובעיקר מפגיעה באורח החיים הקיבוצי האינטימי... יצרו דפוסים של פטרנליזם, התנשאות ולעיתים אף דחייה של העולים".⁶³ ההתנגדות בקרב העולים לדרך החיים הקיבוצית רק החמירה את המפגש, שהותיר צלקות עמוקות בשני הצדדים. מחזהו של בן-ציון תומר, "ילדי הצל", וספרו של אהרון אפלפלד, "מכוות האור", מדגימים היטב סיפור טרגי זה.⁶⁴

במחנות המעצר בקפריסין, ניר גלים: יד לעד: בית העדות למורשת הציונות הדתית בישראל (תשס"א-2001), עמ' 106-108.

60 "חבר הפעילים" היו בחורי ישיבות, חלקם תלמידי ישיבת פוניבז', שפעלו במושבי העולים לחיוק התורה. ראו גם נרי הורוביץ, "ש"ס והציונות: ניתוח היסטורי", אתר הסוכנות היהודית לא"י, משאבים חינוכיים, תרבות.

61 בת רחל (עורכת), נרו מאיר, לקט אגרות נחומין להארת דמותו של הרב מ"צ נריה, כפר הרא"ה: ישיבת בני עקיבא (תשנ"ז), עמ' 81.

62 זיכרונות גדליה שרייבר, אוסף הרב פתחיה נריה.

63 עוז אלמוג, הצבר - דיוקן, תל-אביב: עם עובד (1997), עמ' 145. ראו גם: תום שגב, 1949 - הישראלים הראשונים, תל-אביב: כתר (1984), עמ' 164.

64 ליתר הרחבה ראו: שלמה בר-גיל, מחפשים בית מוצאים מולדת: עליית הנוער בחינוך ובשיקום שארית הפליטה 1945-1955, ירושלים: יד יצחק בן צבי (1999), בעיקר עמ' 138-162; דוד נימרוד-סימרוט, עליית הנוער לנוכח העלייה והקליטה של יהודי ארצות האסלאם בישראל 1948-1953 (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, 2008); חנה יבלונקה, אחים זרים: ניצולי השואה במדינת ישראל 1948-1952, ירושלים: יד יצחק בן צבי (1994); בריחים של שתיקה: שארית הפליטה וארץ-ישראל - שנתון משואה כח (2000), במיוחד מאמריהם של דליה עופר ורינה רובין.

היסטוריונים רבים חולקים כיום על הדימוי של הדחקה והשתקה של זכר השואה בעשור הראשון למדינה.⁶⁵ עם זאת, אניטה שפירא מבחינה בין הזיכרון הפרטי לבין הזיכרון הציבורי וטוענת שתהליך ההדחקה לא חל על הזיכרון הציבורי אלא על הזיכרונות האישיים של הניצולים. את הזיכרונות דחקו תהליכים מהפכניים – המאבק להקמת המדינה, מלחמת העצמאות ותקופת השיקום לאחריה, תהליכים שינקו את האנרגיה הנפשית של ותיקים וחדשים כאחד. כך נוצר קשר של שתיקה: הוותיקים העדיפו שלא לשאול, העולים החדשים העדיפו שלא לספר.⁶⁶ קשר שתיקה זה לא פסח לחלוטין על המגזר החרדי⁶⁷ ועל המגזר הדתי הציוני, אולם כפי שראינו, היו יוצאים מן הכלל. בעולם החרדי בלט מפעלו החינוכי של הרב כהנמן, שהעניק ליתומי השואה אוזן קשבת ותחושה של "בית" ו"משפחה". במקרה זה, כמו במפעלו של הרב נריה בישיבת כפר הרא"ה, תרמו הרקע התרבותי התורני המשותף לקולטים ולניצולים והאמפתיה העמוקה ביניהם לפרימת השתיקה, ולקליטה טובה יותר של הניצולים כבר בשנים הראשונות לאחר המלחמה.

הנחלת זיכרון השואה

בעשרות השנים האחרונות הרבו השיח הציבורי והמחקר ההיסטורי לדון בסוגיית הזיכרון ההיסטורי, ובכללו זיכרון השואה. המסקנה הרווחת היא כי הלקח ההיסטורי וצורכי החברה המעצבת יוצרים היסטוריות זיכרון שונות.⁶⁸ דיונו של הרב נריה בזיכרון השואה נעוץ במקורו בציווי הזיכרון האלוהי בתנ"ך. יוסף חיים ירושלמי עמד על כך שרק בעם ישראל נתפס הציווי לזכור כמצווה דתית לעם כולו. אולם הזיכרון בררני מטבעו והדרישה לזכור שהוצגה לעם ישראל איננה יוצאת מכלל זה. בתפיסת הזיכרון היהודית המסורתית אין חובה לזכור את העבר כולו, אלא בעיקר את מעשי התערבותו של אלוהים במהלך ההיסטוריה ותגובות האדם על אותם מעשים. "הסכנה האמיתית אינה זאת שמאורעות העבר יישכחו, אלא שיישכח היבטם המכריע יותר, האופן שבו אירעו".⁶⁹

65 חנה יבלונקה, "זהויות סותרות, זהויות משלימות: ניצולים, זכרון השואה והזהות הישראלית", בתוך בריחים של שתיקה – משואה כח, במיוחד עמ' 304-301; דליה עופר, "50 שנים של שיח ישראלי על השואה: מאפיינים ודילמות", בתוך: דן מכמן (עורך) השואה בהיסטוריה היהודית, ירושלים: יד ושם (2005), בעיקר עמ' 294-295; בלה גוטרמן, חנה יבלונקה ואבנר שלו (עורכים) אנהנו פה: ניצולי השואה במדינת ישראל, ירושלים: יד ושם (2008), למשל עמ' 34.

66 אניטה שפירא, "השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי", בתוך: אניטה שפירא, יהודים חדשים יהודים ישנים, תל-אביב: עם עובד (1997), במיוחד עמ' 86-96.

67 ראו בין היתר: גולדברג, במיוחד עמ' 167-196; מיכל זמר-שאול, השואה בין "זיכרון ציבורי" לבין "זיכרון פרטי" בחברה החרדית בישראל: עיון בעדויותיהם של ניצולים (חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, אלול תשס"ג), במיוחד עמ' 15-31.

68 ראו, למשל: יחיעם ויק, "עיצוב זיכרון השואה בחברה הישראלית בשנות החמישים", בתוך: גוטמן, עמ' 473-494; גולדברג, עמ' 155-163; גלבר, פרק שביעי; קונפורטי, פרק שישי.

69 ראו: ירושלמי, עמ' 28-29.

עד כה צוינו בדבריו של הרב נריה כמה יעדים של זיכרון השואה, שהיו חלק מיעדי היהדות הדתית בכללה: ביצור עולם התורה, חיזוק המוסר היהודי והערבות היהודית ההדדית. אולם כאמור, הרב לא הסתפק בהעלאת רעיונות אלא חיפש דרכים ליישם בחיי המעשה. בהרצאתו בוועידה השלישית של בני עקיבא, בניסן תש"ו, תבע הרב מבוגרי התנועה לנקוט צעדים מעשיים כדי להנחיל את זיכרון השואה לחניכיהם: להקדיש יום-יום חמישה רגעי מחשבה לאחים היהודים בגולה; להקים בכל סניף ועדת קשר עם הגולה; לקבוע במועדון פינת הגולה, שיהיו בה תמונות, שירים וקטעי עיתונים ובמרכזה – נר נשמה אשר יודלק בערבי שבתות וחגים; לקבוע כביטאון התנועה "זרעים" דף מיוחד – ערוגות הגולה – ולציין בו ידיעות, תיאורים וכן רישום של חברי תנועות הנוער בני עקיבא והשומר הדתי, שנרצחו בשואה.⁷⁰ שנה לאחר מכן כתב הרב נריה קינה על השואה במשקלן של קינות תשעה באב.⁷¹ קינות חדשות הן מסוג הדברים שחיבורם דורש ריחוק זמן והשראה מיוחדת. בזמן ההוא, שנתיים לאחר השואה, עדיין לא היה יום זיכרון לשואה וכמעט לא היו קינות חדשות על החורבן הנוכחי. היה רק נוסח תפילת אזכרה מאת הרבנים הראשיים לארץ ישראל, שתוקן בשנת תש"ד. אולם כבר בשנים הראשונות לאחר קום המדינה עיצבו הרבנות הראשית והציונות הדתית דפוסי הנצחה ראשונים לשואה – תפילות וקינות ששולבו בעת הזכרת נשמות במועדי ישראל, וגם בט' באב ובכ"ז בניסן.⁷² בזמן ההוא ראתה החברה החרדית בעצם קיומה ושגשוגה את צורת ההנצחה הראויה והמשמעותית ביותר לקרבנות השואה, ואילו בזיכרונות, במצבות ובאזכרות ראתה מחיצות בין העבר לעתיד. רבנים חרדים רבים אף התנגדו לחיבורן של קינות מיוחדות לשואה ולקביעת יום זיכרון מיוחד לציון חורבן יהודי אירופה.⁷³

1. משפט אייכמן (1961)

אין עוררין על כך שמשפט אייכמן, שנפתח באפריל 1961, קידם את השואה בסדר היום הציבורי. יתרה מזו, הוא חולל תמורה ניכרת בהתייחסות לזיכרון האישי של השואה. לא רבים יודעים שהרב נריה היה מהראשונים שצפו את האפשרות שמשפט זה יעורר את הציבור לנוראות השואה. השרדן משה טימור, שהכיר את הרב נריה מן השנים שבהן נתן הרב שיעור שבועי בנושאי יהדות והלכה בקול ישראל, סיפר שבתחילת משפט אייכמן הפציר בו הרב נריה לסייע להפוך את המשפט למוקד ועזוע לעם ולעולם. "ב"ה יש לך קול אדיר וחזק – אמר – אני מבקש ממך להיכנס לאולם המשפט ובאמצע הדיון תתפרץ ותצעק ותזעק בכל כוחך: 'פושע, רוצח, רוצח מיליונים, רוצח עם!' וכך אולי יתעוררו כולם וירגישו את עוצמת הזעזוע הראוי ממעשיו הנוראיים". לדברי

70 נריה, "הגולה על ראשינו". לאחר עשרים שנה פנה הרב במכתב לתלמידי הישיבה ולבנות האולפנות והציע להדליק נר זיכרון לקדושי השואה ביום השואה (חשוון תשכ"ה). ראו בתוך: ישראל במדינתו: מאורות נריה, עמ' 30.

71 הנוסח מופיע שם, עמ' 31. הקינה לא נקלטה.

72 ראו: מכמן, "השפעת השואה על היהדות הדתית", במיוחד עמ' 626-631; יהודית תידור באומל, "קול בכיות" השואה והתפילה, רמת-גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן (1992), עמ' 142-143; אשכולי, בין הצלה לגאולה, בעיקר עמ' 255.

73 ראו: בנימין בראון, "אל נא נעבור לגדולות ממנו": התנגדותו של החזון איש להנצחת השואה ומניעיה, בתוך: פורת, עמ' 210-234; שאול, במיוחד עמ' 219-221.

טימור, מסיבות אחדות לא נענה לבקשתו, אבל לדעתו צדק הרב נריה. היו ניצולי שואה שנכנסו לאולם וזעקו מעומק לבם על הנאשם. זעקתם זעזעה את לב החברה הישראלית והמשפט נכנס למוקד העניין הציבורי והתקשורת. מאז, בתהליך ארוך ואטי, חלחלו השואה ומשמעויותיה לעומק התודעה של הציבור בישראל.⁷⁴

2. חנוכת ספריית השואה (1964): דברים על חשיבות זיכרון השואה

הרב נריה הדגיש את חשיבות הנחלת זיכרון השואה לתלמידיו בישיבה. לאחר משפט אייכמן התעורר בקרב מקצת הניצולים חשש שהזיכרון מיטשטש והולך, ואירועי היום-יום כובשים את המקום המרכזי.⁷⁵ הרב נריה, שחרד מפני הדחקת השואה בקרב תלמידיו, החליט להקים בחדרו הקטן בישיבה ספריית שואה, והניח בה עשרות ספרי זיכרון לארצות ולקהילות, עדויות וזיכרונות של יחידים על קורותיהם בשואה שליקט ואסף. תלמיד שלמד בישיבה בראשית שנות השישים סיפר כי הרב נריה היה הספרן של ספריית השואה, המליץ על ספרים לתלמידים, שוחח עליהם עמם והמריץ אותם להמשיך לקרוא ולהתמצא במורשת השואה. תלמיד אחר סיפר שכדי לעודד קוראים חרוצים ולהקל עליהם, נתן להם הרב נריה מפתח לחדרו וכך יכלו להחליף ספרים גם בלילות.⁷⁶

בדברים שנשא לרגל פתיחת ספריית השואה בישיבה, בקיץ תשכ"ד, פתח הרב נריה את דבריו בציון חשיבות הזיכרון בהלכה ובמסורת היהודית.⁷⁷ הוא סמך את דבריו על שני מקורות עיקריים: (א) הציוויו של תז"ל על דרישת ציון וזכירת המקדש,⁷⁸ המלמד שיש לזכור כל מה שקשור עם קדשי ישראל ו"עם כל אלה אשר ציפו לגאולה ולא זכו לה"; (ב) נוהגי אבלות יחידים המלמדים שלמרות הנאמר "גזירה היא על המת שישתכח מן הלב", בעיצומם של ימי החגים שומרים ימי זיכרון ועורכים הזכרת נשמות. "אם כך נוהגים אנו באבלות יחידים, על אחת כמה וכמה באבלות רבים, ולא סתם רבים אלא רבבות אלפי ישראל שנספו בשואה, זיכרונם חובת קודש היא", קבע. הנחלת זיכרון השואה קיבלה משנה חשיבות על רקע שגרת החיים הנורמליים במדינת ישראל, שמלאו לה בעת נאומו 16 שנה. במיוחד הוטרד הרב נריה מנימות של שלילת הגולה שרווחו בקרב הנוער הארץ-ישראלי. הוא שב והתריע בנאומו כי "צומח דור צעיר עם חוסר תודעת השואה, עם חוסר הזדהות עם כל אלה שהיו ואינם, וזאת סכנה גדולה...". יתר על כן, גם בנוער הדתי הצמוד לאותיות התורה זיהה סממנים מסוימים של ניכור נפשי: "האותיות הן יבשות ללא דמעות, ללא בכי המשקה ומרווה את אותיות הקודש". מאחר שהאמין כי הנחלת זיכרון השואה תערער את שלילת הגולה ותעמיק את תודעת הגאולה בקרב הנוער הדתי, טבע את הסיסמה "בלא תודעת הגלות, שטחית תודעת הגאולה", שהיא פרפרזה למאמר הבעל שם-טוב – "בזכירה סוד הגאולה".

74 סיפורו של השדרן משה טימור, חורף תשס"ג, אוסף הרב פתחיה נריה. ראוי לציין שהרב נריה אף נתן למשפט הכשר הלכתי. באותה שנה פרסם את "משפט צורר היהודים בהלכה", שנה בשנה (תשכ"א), 105-119.

75 ראו עופר, בעיקר עמ' 301.

76 ראו "ספריית השואה – הנחלת זיכרון השואה", אוסף הרב פתחיה נריה.

77 שם.

78 בבלי, סוכה מא, ע"א ודפי החורבן במסכת גיטין.

כלומר זכירת העבר נותנת משמעות גם להווה כשליחות נצחית, המחוברת לעבר וממילא גם לעתיד עד לגאולה השלמה. בדומה לנוסח המופיע בהגדה של פסח: "בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים", קבע הרב נריה כי החל מדור זה "חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא עומד על פי הבור, ומאחוריו הגרמני עם הכדור על יד תאי הגזים, ולחשוב על ה'שמע ישראל'".⁷⁹

כדי להגיע למידת הזדהות כזאת עם השואה, הציע הרב נריה בנאומו להכניס את ספרי השואה – שירי יצחק כצנלסון, ספריו של ק' צטניק⁸⁰ או ספרי הקהילות – שמחרידים את הנפש עד היסוד, ל"תפריט היומי" של העם היהודי. וכדי לתת לספרים אלה משנה תוקף השווה אותם למגילה, שאותה ציווה הנביא יחזקאל לאכול, ותבע: "בן-אדם, נוער מישראל, אכול אותה, בלע אותה ותכנס לדמך, ללבך, לנשמתך ותקבע את חותמה על נתיב חיך, כי אתה בן של גווילים נשרפים ואותיות פורחות".⁸¹ כלומר אתה בן של חנינא בן תרדיון, מעשרת הרוגי מלכות, שנשרף עטוף גווילי תורה, אולם אותיות התורה פרחו ונשארו לעד. דימויים מסוג זה רווחו מאוד בעולם החרדי. הרב כהנמן (שהוזכר לעיל) נהג לשנן לתלמידיו מאז ימי השואה כי יש ליצור מחדש את הגווילין אשר יקלטו את האותיות הפורחות, כלומר ליצור כלים ומסגרות אשר בתוכם יהיה אפשר לשבץ את האותיות.⁸²

הרב נריה, שהודהה עם השואה בכל מאודו, סיפר בנאומו כי כשנכנס בשבת בבוקר לספריית השואה חווה חוויה מזועזעת: "מכל ספר זולגות דמעות, נהרי דם, ומצד שני מהישיבה בקעו זמירות שבת", והוא הרהר שזאת צריכה להיות דרך חיינו: "הרגשת הדם והדמע, ומצד שני שירת החיים המעורדת..., שהפח נשבר ואנחנו נמלטנו" (ההדגשה במקור, ח"א). הניגוד בין מועקת החורבן לבין תחושת סיפוק ושמחת יצירה על המציאות החדשה אפיין את החברה הישראלית בעשורים הראשונים למדינה. לדידו של הרב נריה הייתה השמחה כפולה: הקמת המדינה שנתפסה כ"אתחלתא דגאולה" מזה, ותחיית חיי תורה יהודיים מזה.

את הנאום, שנשא כאמור ב־1964, חתם בהבעת תקווה שמוסדות חינוך אחרים ילכו בעקבות הישיבה ויחדו פינה לספרות השואה, ושהדור יתאושש ויעסוק לא רק בבניין הארץ אלא גם בבניין העם, לרבות עושרו הרוחני ומוסרו היהודי המקורי.⁸³ אם נזכור כי בשנות השישים עדיין לא נכללה השואה בתכנית הלימודים הרשמית, וכי התיקון לחוק החינוך הממלכתי תשי"ג-1953, שקבע את חובת הוראת השואה במערכת החינוך, התקבל רק ב־1981, נראה שהרב נריה היה

79 "ספריית השואה – הנחלת זיכרון השואה", אוסף הרב פתחיה נריה (ההדגשה הוספה).

80 כינויו הספרותי של יחיאל די נור, שמשמעו אסיר במחנה ריכוז.

81 מבוסס על: בבלי, עבודה זרה יח, ע"א.

82 ראו: סורסקי, עמ' קנו. משה פראגר השתמש בדימוי זה בירחון בית יעקוב (חשוון תש"כ), עמ' 17. ראו גם: מלי אייזנברג, ער, מזעיק, מתעד ומנציח: ר' משה פראגר והשואה, רמת-גן: אוניברסיטת בר אילן, המכון לחקר השואה ע"ש פינקלר (2006-תשס"ו), עמ' 67.

83 "ספריית השואה – הנחלת זיכרון השואה", אוסף הרב פתחיה נריה.

מחלוצי המהפך בתודעת השואה בציבור הישראלי.⁸⁴ עמוס גולדברג, שבחן את הירחון החרדי "בית יעקב" בשנים תשי"ט-תש"ם (1959-1980), טוען כי באותן שנים היה העיסוק בשואה בחברה החרדית לא פחות אינטנסיבי משהיה בשאר המגזרים, אם כי שונה באופיו.⁸⁵ אולם הוא מאשר שהמגמה של פרסום ספרי זיכרונות אישיים של ניצולי שואה חרדים החלה מאוחר יותר. חדירתו של נושא השואה למערכת החינוך החרדית התאחזה עוד יותר.

3. עידוד מכוני שואה ומסעות תלמידים לפולין (1961-1996)

הרב נריה היה קשור לדפוסים רבים נוספים של הנחלת זיכרון השואה. מפאת קוצר היריעה, אמנה כאן רק כמה מהם: הוא המריץ את התלמידים לבקר במוזיאון שואה, כגון בית טרוין בגבעת חיים הסמוכה לשיבה; הוא דחף, עודד וליווה את הקמת מרכז השואה וגנוך "שם עולם" בכפר הרא"ה, מתוך רצון להקים מכון שואה של היהדות הדתית, כפי שיש לשומר הצעיר בגבעת חביבה ולעובד הציוני במשואה.⁸⁶ כן עודד את מסעות התלמידים לפולין, לאחר שהשתכנע בחשיבותם. כדרכו דרש הכנה קפדנית לקראת המסע. היוצאים קיבלו לקט מאמרים באמונה ובהיסטוריה, ולעתים גם קלטת שתשמיע את דבריו על אדמת פולין. לחוברת המסע לשנת 1994 כתב דברי פתיחה, שהבהירו כי עניינה ותוכנה של הנסיעה לפולין הם שתי זכירות: האחת – זכר הנרצחים, והשנייה – זכר הרוצחים. על זכר הנרצחים הרבה לדבר בעבר. כאן נוספה הדגשת הערך המוסף של המסע לפולין:

...רבות אלפי ישראל שנספו בשואה, ה' יקום דמם – זכרונם חובת קודש היא ופקידת עפרם-אפרם היא מעשה רב.

לזכור את קדושינו, את מיליוני הנרצחים, ולהתייחד עם מקומות חייהם, לבקר את קברות רבותיהם-רבותינו שמהם למדו אורחות חיים, להתייחד עם זיכרון כל העושר הרוחני, כל התוכן הנפשי, של קהילות ישראל שנחרבו – יש לזה ערך חינוכי ממדרגה ראשונה.⁸⁷

החידוש נמצא בציון המטרה השנייה – זכירת הרוצחים. למיטב ידיעתי, בשנים הראשונות לאחר השואה לא הזכיר אותה הרב נריה. כאיש חינוך חשש כנראה לעורר רגשות שנאה ונקם בתקופה

84 נילי קרן, "נושא השואה בחברה הישראלית ומערכת החינוך בשנים 1948-1981", מורשת מב (1986), 193-202. יש לציין כי עוד בשנת 1960 יום יו"ר יד ושם אריה קובובי, כנס מפקחים בבתי הספר, ובו סוכם שהחינוך בנושא הגבורה והתגובה היהודית בשואה דורש עיון ותיקון, אלא שהעיון והתיקון התנהלו לאטם. ראו: עופר, עמ' 323.

85 ראו: גולדברג, עמ' 158.

86 שיחה עם הרב יונה גודמן, שהיה מתלמידיו (2010.1.13); עדות הרב אברהם קריגר, מייסד ומנהל "שם עולם", בריאיון טלפוני (22.1.06). רוב התנועות, בעיקר של ארץ ישראל העובדת, הקדימו בהקמת מכוני שואה משלהן. בית לוחמי הגטאות הוקם ב-1949. המגזר החרדי הקים את גנוך קידוש השם ב-1964. מכוני הציונות הדתית השתתפו: בית העדות ניר גלים הוקם ב-1991, גנוך "שם עולם" ב-1996.

87 "מסע החיים, פרקי פולין החרבה", ישיבת בני עקיבא, כפר הרא"ה (תשנ"ד), אוסף הרב פתחיה נריה.

שהפצעים עדיין היו טריים.⁸⁸ ממרחק הזמן, ועם התגברות האכזבה מהעולם ה"חדש" שלאחר השואה, הרשה הרב נריה לעצמו להעלות את הסוגיה:

אם הזהירה התורה "וזכור את אשר עשה לך עמלק", אשר זינב רק "את הנחשלים", על אחת כמה וכמה שחייבים אנחנו לזכור יפה יפה את רוצחי עמנו... לזכור את אשר עשה לנו העם הגרמני, אשר קם עלינו להשמידנו, ותיכנן וביצע תכנית השמדה שלא היתה כמוה בהיסטוריה האנושית... וחובת קודש היא גם לזכור את מעשי העם הפולני, הרווי בשנאה ארסית לכל יהודי... העם אשר סייע בביצוע הרצח ההמוני, ואשר בנוי גם הם רצחו... זאת חייבים לדעת בכדי שלא לחיות באשליות של "גרמניה אחרת" או של "פולניה אחרת", בכדי לראות בעיניים פקוחות באיזה עולם אנו חיים...⁸⁹

יש לשים לב שבמקרה זה נועדה הזכירה לפתח פיקחון, כלומר תפיסה מציאותית, ולא נקם. בתקופת האינתיפאדה הראשונה, בשנות התשעים, ביטא הרב נריה עמדה ברורה בעניין הנקם בערבים חפים מפשע, וקבע נחרצות: "המושג נקמה, או נקמת דם, איננו מצוי בלקסיקון היהודי המעשי, אין ואסור שתהיה נקמת דם בידי אדם... הקדוש ברוך הוא היודע מי אשם ובמי יש להתנקם".⁹⁰

לקחי השואה: דין בעצרת השואה (1973)

הרב נריה הרבה לעסוק גם בלקחי השואה. אחד האירועים המרכזיים שבהם נדרש לכך היה עצרת שואה שנערכה באוניברסיטה העברית בכ"ז בניסן תשל"ג. כמה חודשים קודם לכן קרו אירועים קשים בתולדות מדינת ישראל: טבח בנמל התעופה לוד, חטיפת מטוס סבנה ורצח הספורטאים הישראליים במינכן. הרב נריה, שהיה אז גם חבר כנסת, כיוון את הדברים בעיקר לנוער החילוני, שהתקשה להבין מדוע השנאה לישראל רווחת כל כך בעולם. הוא פתח בכך שהוטל עליו להגיש דו"ח רציוני, אך הבעיה היא שהרציו אינו פועל כאן. לחיזוק דבריו ציטט את הסופר אהרון אפלפלד, בן למשפחה מתבוללת שפיתח לאחר השואה שורשים יהודיים עמוקים. אפלפלד, בעצמו ניצול שואה, התנער לאחריה מהאמונה ברציו ובהתקדמות העולם לקראת הטוב, שהייתה נחלת התודעה היהודית המודרנית. אפלפלד הגיע לכלל מסקנה כי "התרבות היא אך שכבה דקה בהווה האנושית. מאחוריה מקננים כוחות אפלים... ומבחינה זאת, העמידה אותנו השואה על הערכים המוסריים והדתיים הגנוזים בתרבות היהודית".⁹¹

88 על התייחסותה המורכבת של הציונות הדתית לסוגיית הנקם בתקופת השואה ראו לעיל הערות 47-48.

89 "מסע החיים, פרקי פולין החרבה", ישיבת בני עקיבא, כפר הרא"ה (תשנ"ד), אוסף הרב פתחיה נריה.

90 משה צבי נריה, ארץ מורשה, כפר הרא"ה: חי ראי (תשנ"ד), עמ' 33.

91 דברי הרב נריה בעצרת השואה באוניברסיטה העברית, תשל"ג. אוסף הרב פתחיה נריה.

על רקע האישור החילוני לייחוד המוסר היהודי הדגיש הרב נריה כי מה שנאמר בהגדה של פסח "שבכל דור ודור עומדים עלינו לכלותנו" אינו מליצה. תפיסה זאת "היא אנטיזוה מפורשת נגד אותן התזות [ההיסטוריות, ח"א] האומרות, שהאנטישמיות בתקופה הזאת פרצה מסבות אלה ואלה". האנטישמיות היא אפוא תופעה נצחית אי-רציונלית, והראיה לכך היא שהתבדה הטיעון הציוני, שהאנטישמיות תיעלם לכשתהיה לנו מדינה משלנו. חיזוק נוסף מצא הרב נריה בקביעתו הקודרת של אבא קובנר⁹² – המשורר ואיש השמאל, לפנים מנהיג הפרטיזונים בגטו וילנה – שצייץ בפתיחת ועידת הסופרים כי למרות הציפיות הציוניות, "אין פתרון ואין נורמליזציה במצבו של ישראל בעמים". לרב נריה, כמו ליהדות האורתודוקסית בכללה, לא היה בקביעה זו משום חידוש. מאז ומתמיד ראה את שורש השנאה בקביעת ייעודו של עם ישראל על ידי הקב"ה, בערב מעמד הר סיני, להיות לו "ממלכת כוהנים וגוי קדוש", והאמין כי ברגע זה נגזר גורל העם "לגזרות ולפוגרומים עד אושוויץ ועד להעמידה מנגד במלחמת ששת הימים". כאמור לעיל, לעתים אף הקדים את ראשית שנאתן של אומות העולם לישראל למאבקו של אברהם אבינו באיליים.⁹³ עם זאת, אולי בהשפעת המסגרת האקדמית שבה נאמרו הדברים, הוסיף סברה היסטוריוסופית, שהייתה בה הכרה מסוימת בייחודיות השואה לעומת האסונות שפקדו את העם היהודי בעבר:

אם מחפשים משהו ראציונלי בכל ההתפתחות הזאת הרי אין כל ספק שמצפון הוא מציאות קיימת, והמצפון זקוק להצדקה... התרבות המודרנית שהביאה להפקעת המוסר מהאבסולוטיות שלו והפיכת המוסר ליחסי היא כנראה ספקה את ההצדקה המוסרית להשמדת עם.⁹⁴

מההבחנה בין ישראל לעמים פנה הרב נריה אל הלקחים התרבותיים:
א. על עם ישראל לבצר את "רוח ישראל": "להיות יהודים, להעמיק ביהדותנו לתכנים הפנימיים

92 לאבא קובנר הייתה זיקה פנימית עמוקה למקורות המסורת היהודית, והוא היה נחוש בשאיפתו שלא לתת לתרבות היהודית של מזרח אירופה ולזכר השואה להיכחד. ראו בעיקר דינה פורת, מעבר לגשמי, תל-אביב: עם עובד (2000), 358-342. זיקות אלה חיברו בינו לבין הרב נריה למרות חילוקי הדעות ביניהם. בשנת 1977 הוזמן קובנר לישיבת כפר הרא"ה, לדיון פומבי עם הרב נריה בסוגיית הזהות היהודית. קובנר ניסה לתאר את עוצמת הזהות היהודית של ההילונים ערב השואה. התלמידים, שחיכו לתגובה נחרצת מצדו של הרב נריה, התאכזבו מתשובתו הנינוחה. מאוחר יותר הסביר להם כי "לאורח מתנהגים יפה". הרב יונה גודמן, שהיה תלמידו, הסיק מאוחר יותר שהרב נריה רצה ללמד אותם לקח נוסף: "ליהודי אחר לא ניגשים על מנת לנצח אותו... ליהודי ניגשים על מנת להיפגש, באהבה אמיתית, ומתוך תקווה להשפיע ולהיטיב לטווח ארוך, במימדים של נצח. זהו הניצחון האמיתי". ראו "איך מתייחסים לאורח?", אתר רשת הינוכית צביה; שיחה טלפונית עם הרב גודמן (2010-13.1).

93 ראו גם בפרשנותו להגדה של פסח: "אברהם העברי – כל העולם מעבר אחד והוא מהעבר השני" (פסיקתא לג). משה צבי נריה, נר למאור: הגדה של פסח, מרכז שפירא: אור עציון (תשס"ה), עמ' 70-72; מאורות נריה: פורים, קרית-מלאכי (תשנ"ז), עמ' 58-61; משה צבי נריה, נר למאור: על חמישה חומשי תורה, מרכז שפירא: אור עציון (תשס"א), עמ' 214-215.

94 דברי הרב נריה בעצרת השואה באוניברסיטה העברית, תשל"ג. אוסף הרב פתחיה נריה.

של הנשמה היהודית, ואז להתחיל להבחין שעולמנו הוא אחר לגמרי ומפני שהוא נעלה ומפני שהוא נבדל על כן העולם הרגיל הזה איננו משלים עם מציאותנו".

ב. על עם ישראל להתחזק באמונה בנצח ישראל [כינוי כבוד לאלוהי ישראל] ובהשאלה - בגאולת ישראל. האמונה כי "נצח ישראל לא ישקר" (שמואל א, טו, 29) עודדה את עם ישראל בכל קורותיו. ברוח זו הדגיש הרב נריה:

אם החזקנו מעמד שלושת אלפים שנה, יש להניח שנחזיק מעמד יותר מזה. עובדה היא שהיטלר לפני מותו צרח בבונקר שלו "היהדות מנצחת אותי". ונכון הדבר! היהדות נשארה בחיים והקימה את המדינה. העמידה הו מול אושוויץ איננה מפחידה אותנו, אלא רק מגייסת את כל הכוחות של האומה.

ג. על עם ישראל להתחזק בייצורו להיות מגדלור מוסרי לעולם. הרב נריה דן בפן ייחודי של תפיסה זו, גם היא מאבני היסוד ביהדות. לדבריו, הניסיון "לרצוח את הלא תרצח היהודי, את המוסר היהודי" לא יגרור את העם היהודי לשנאה, שהרי חוץ מעמלק לא נצטווה ישראל על שנאת שום גוי מאומות העולם. תפקידו של ישראל להתריע בפני עולם הגויים אלילו תהומות הם מסוגלים להידרדר וכי זו לא רק סכנה ליהודים, אלא גם להם. כדי לתת לדבריו משמעות אקטואלית הוסיף כי "יתכן שצריכים להחריד את העולם מפני הסכנה של שואה גרעינית". את התקנה למצב זה ראה בהקמת מדינה ועם, המודרכים על פי המוסר היהודי ומכירים בשליחותו של העם ובייחודו. "אז נדע לכל הפחות מדוע מתנגדים לנו, מדוע שונאים אותנו, ואז יהיה לנו טעם, נקווה לא למותנו, אלא לחיינו", סיכם.

ד. לקח נוסף - חיזוק הערבות היהודית ההדדית - מבוסס על האמרה השגורה בפי חז"ל "כל ישראל ערבים זה בזה". הרב נריה ראה בערבות היהודית לא רק מטבע לשון מימי קדם, אלא "יסוד איתן ומוצק, בנין אב בהלכה",⁹⁵ כלומר עניין המובא בתורה לפרטיו והמשמש יסוד ותקדים לעניינים אחרים הדומים לו.

לדידו של הרב נריה, עיקר המסר של השואה הוא אפוא חיזוק לימוד התורה, חיזוק המוסר היהודי, חיזוק האמונה בנצח ישראל וחיזוק הערבות היהודית ההדדית. למעשה, המשמעות ההומניסטית-האוניברסלית שהעניקה השואה לקיום היהודי - בלא האפיון התורני - מקובלת על חלקים נרחבים בציבור בישראל.⁹⁶

95 משה צבי נריה, צניף מלוכה, כפר הרא"ה: חי ראי (תשנ"ב), עמ' 56. אמרה זו מופיעה בתוך: ספרא ויקרא כו, לו; בבלי, סנהדרין כז, ע"ב; שבועות לט, ע"א; ראש השנה כט, ע"א.

96 ראו: עופר, בעיקר עמ' 310-313.

סוגיית הגבורה בשואה (1943–1995)

1. בחינת קידוש החיים ומרד הגטאות בתקופת השואה עצמה

לתפיסת העולם של הרב נריה בעניין ניצחון המוסר היהודי במלחמת העולם יש כמדומה חלק גם בהתייחסותו לסוגיית הגבורה היהודית ומרד גטו ורשה. המרד, שפרץ בערב פסח תש"ג (19.4.1943) עורר התרגשות רבה ביישוב, ובתנועת המזרחי – הפועל המזרחי בכלל זה, ועיתונות התנועה, בעיקר "הצופה", הרבתה לדון במשמעותו. הערצה והודות עם מרד הגטאות בלטה גם במאמרו של הד"ר ישעיהו וולפסברג (לימים: אביעד), מפעילי צעירי מזרחי בגרמניה וממנהיגי הרוחניים של הפועל המזרחי. במאמר, שהתפרסם בשנת תש"ד בקובץ של איגוד הסופרים הדתיים, השווה וולפסברג, כרבים ביישוב ובתנועה, את מרד הגטאות לפרשת ביתר ומצדה, והצביע על "קרני-אור בחיינו הטראגיים": הפיכתם של יהודים "שהם לעיתים לא רחוקות מוגי לב" לגיבורים בשעת ייאוש, ויציאתם לשדה הקרב בשמחה מתוך נכונות למסור את נפשם.⁹⁷

הצגה זו של הדברים קוממה את הרב נריה. בסקירה שפרסם בביטאון הפועל המזרחי "נתיבה" באדר תש"ד, ביקר הרב נריה את הד"ר וולפסברג, שנתפס לשגרה של ההערצה המיוחדת של מלחמת הגטאות, "כביכול עד פרוץ המלחמה בגטאות היתה זו תקופה של מורץ-לב ורפיון רוח ואילו מאז התחילה התקופה ההרואית".⁹⁸ הרב נריה מתח ביקורת גם על מגמת "ספר הגבורה",⁹⁹ שפרסמה הסתדרות העובדים סמוך לכך, להעלות מנככי ההיסטוריה היהודית מאורעות של התגוננות אקטיבית; והביע את פליאתו על שדווקא פעילי ההסתדרות, שהבינו יפה את משמעותה של ה"הבלגה" בעת מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט בארץ, נתפסו אף הם לראייה המסולפת של הבלגת הדורות. הוא הדגיש:

הבלגתם הנפלאה של דורותינו על סף המוות עולה בהרבה על גבורת "תמות נפשי עם פלישתים". האחרונה היא גבורה ואילו הראשונה – גבורה שבגבורה... כל זמן שהיה קיים סדק תקווה, אסרו על עצמם תכלית איסור לתת עילה כלשהי להריגת יהודים... מלחמת ההבלגה שקדמה למלחמת התנופה... דווקא היא ראויה להערכה עמוקה, שכן נתגלו בה כוחות החיים הגנוזים באומה ונחשף רצון קיומה בעומק־דוממותו.¹⁰⁰

העדפת הגבורה הרוחנית של קידוש החיים על פני המרד לא הייתה חריגה בציונות הדתית בזמן ההוא. כבר הוכח שרוב הרבנים וראשי התנועה הגיבו על המרד בשתיקה, על כל פנים בציבור.¹⁰¹

97 ישעיהו וולפסברג, "היהדות הנאמנה במלחמה", בתוך: יצחק ורפל (עורך), ארשת: ספר שנה, תל-אביב: איגוד סופרים דתיים (תש"ד), עמ' ט-יט.

98 משה צבי נריה, "בשולי ה'בעיות' בארשת", נתיבה ח (א' באדר תש"ד).

99 ישראל הלפרין (עורך), ספר הגבורה, תל-אביב: עם עובד (1941).

100 נריה, "בשולי ה'בעיות' בארשת", עמ' 9-11. הבלגה ניכרת גם ב"פרקי שואה", שכתב באותו זמן הרב מרדכי הכהן. מרדכי הכהן, "פרקי שואה", מחניים 8 (תשנ"ה), עמ' 86-106.

101 ראו אשכולי, בין הצלה לגאולה, פרק עשירי, "כבהמות לשהיטה" מול 'הבלגה נפלאה' – לנוכח מרד ורשה.

היו חברים בהפועל המזרחי - בייחוד חברי הסיעה המרכזית בראשותו של שפירא - שהמעטים גם הם מחשיבות המרד הפיזי, שלא הציל חיים, והבליטו יותר את הגבורה שבקידוש החיים, תוך הדגשה שהיהדות היא בעיקרה תורת חיים. מגמה זו באה לידי ביטוי בדברים שכתב משה קרונה ב"הצופה" עוד בסתיו 1943, וכן בגיליון מיוחד של "נתיבה", שהוציא הפועל המזרחי לרגל "יום ההתייחדות עם הגולה" בעשרה בטבת תש"ה.¹⁰² לאור מגמה רווחת זו, אך טבעי שמרד גטו ורשה, שזכה בתנועות הנוער האחרות למעמד של מיתוס, הוזכר בתקופה זו בתנועת בני עקיבא בטון מינורי למדי. מרכז ההדרכה בבני עקיבא בעת ההיא הסביר כי בבני-עקיבא "אף פעם לא תפסו את מצדה כסמל חינוכי", וממילא לא זכה גם המרד בגטו ורשה להקשר זה. יתר על כן, הדגשת הסולידריות עם המוני היהודים שומרי המסורת, שהמחישו במוותם ובחייהם גבורה דתית-רוחנית, לא אפשרה להדגיש את הקיטוב ששרר בתנועות האחרות בין המורדים לבין ההולכים כצאן לטבח, וממילא הפחיתה את עוצמת המיתוס של המורדים בגטו.¹⁰³ סביר להניח שלרב נריה היה חלק בגיבושה של מגמה זו, אך עם זאת בשעתו הוא לא שלל את מרד הגטו שליליה מוחלטת. לדבריו, "משנתברר כי המתים לא יצילו את החיים, פרצה המלחמה באומץ, בגאון, בקוממיות, כמתאים לעם של קידוש השם" (שם). תפיסה זו אפיינה באותה עת חוגים רחבים ביהדות החרדית, ובמיוחד בקרב פועלי אגודת ישראל, שראו במרד המזוין המשך ישיר של המאבק על קידוש החיים. היחיד שהגיב על המרד בשלילה טוטלית היה הרב משה בלוי, ראש העדה החרדית בירושלים, שראה בו התאבדות המנוגדת לאמונת ישראל.¹⁰⁴ לימים נדחפה החברה החרדית, מתוך צרכיה הקיומיים בתקופה שלאחר השואה, לדחייה מוחלטת של מרד הגטאות והצגת קידוש ה' במוקד זיכרון השואה החרדי.¹⁰⁵

2. הרב נריה וסוגיית הגבורה בשואה לאחר המלחמה

בשנות החמישים של המאה העשרים הלכה והחריפה הביקורת שמתחתה הציגו הדתית על ההבחנה הערכית בין חברי תנועות המרי לבין רוב הציבור היהודי בגטאות ובמחנות. מגמה זו נתמכה בעיקר על ידי ד"ר זרח ורהפטיג, איש הפועל המזרחי ששימש אז סגן שר הדתות,¹⁰⁶ ונתנה אותותיה כבר ב־1958 בשינוי השם "יום הזיכרון לשואה ולמרד" ל"יום הזיכרון לשואה ולגבורה". כיצד השפיעה התפתחות זו על עמדותיו של הרב נריה? מדברים שכתב ואמר לאחר השואה משתמעת שלילה מובהקת יותר של המרד. בעקבות משפט אייכמן, שעורר מחדש את חזיונות הבלהות של מחנות המוות, ניגש הרב לבירור הלכתי בשאלה מדוע לא ברחו אלה שהיה בידם לברוח - "אם כהלכה עשו אלה שהקריבו חייהם על כך, או שהיה עליהם לנהוג לפי הכלל של 'חיך קודמין' ולהציל את עצמם?" למעשה, יש כאן דילמה דומה לזו שעמדה בפני מורדי הגטו.

102 משה קרונה, "התייחדות עם הגולה", הצופה (26.9.1943).

103 ובר, עמ' 154-155.

104 ראו: שאול, עמ' 265-267; חיים שלם, עת לעשות להצלת ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב (2007 תשס"ז), עמ' 88-108.

105 ראו: גולדברג, במיוחד עמ' 167-178.

106 שטאובר, עמ' 33, 90.

הרב נריה הביא לתמיכה בזכות הבריחה מקורות מספרות חז"ל ומספרות ראשונים ואחרונים (אין איסור קירוב מיתתם של אחרים כיוון שחיייהם אינם חיי שעה). אולם הוא לא הצליח להסיק מהם מסקנה ברורה, כיוון שהמקרים שבהם דנו גדולי הדורות נבדלים בפרטים מסוימים ממצבם של היהודים במחנות בתקופת השואה, שהיו נתונים לאחריות קולקטיבית. מעניינים במיוחד דברי הסיכום של הרב נריה, שבהם קבע כי מי שלא ברח נהג מידת חסידות. "וברור הדבר, כי כל אלה קדושים יאמר להם... על הגבורה-שבגבורה של אלה שיכלו להתגונן ולהציל את עצמם, והבליגו על קדימת חייהם ועל רצון נקמת דם-יקיריהם – למען הצלת אחרים, והמשך חיי אלה שקיוו כי יישארו בחיים".¹⁰⁷ לאחר התלבטות, קבע לבסוף דין אחד לבריחה ולמרד.

עוד באה שלילת המרד לידי ביטוי בהוקעת פסק הדין של הרב שלמה גורן, שהתפרסם בתש"ך (1960) וקבע כי ההתאבדות ההמונית במצדה היא מעשה גבורה לפי ההלכה המקובלת בידינו – והמסקנה המעשית שגזר ממנה.¹⁰⁸ סביר להניח שהרב גורן, חתנו של הרב דוד כהן (הרב הנזיר) מראשי חוג הרב קוק, שאב את השראתו בחוג זה. בכל האמור בסוגיית הגבורה בשואה גילה הרב צבי יהודה גישה שונה לחלוטין מזו של הרב נריה. לדברי הרב צבי יהודה, אין להבין את השואה בלא הגבורה. השואה היא שדחפה יהודים למאבק מזוין חסר תקווה, היא שעוררה "אותה התעוזה המיוחדת במינה למופת הדורות". תכונה נפשית זו של התעוזה, שנחשפה מחדש בשואה, הכשירה את היישוב למלחמה על המדינה שברך.¹⁰⁹ בתגובה על פסק הדין הנדון פרסם הרב נריה בירור הלכתי שבו הסתייג נחרצות מפסיקה זו. בסיום הדיון דן בהשלכותיה של פסיקה כזאת על התגובה היהודית בשואה, וקבע:

אחינו שהיו נתונים בצרה ובשביה, בגטאות ובמחנות-המוות, והיו צפויים לייסורים והתעללויות ולהעברה-על-דת – אילו היו נוהגים כפסק-דין זה, לא היה נשאר מהם שריד ופליט. זהו אפוא פסק-דין מוטעה ומסוכן, ויש להסתייג ממנו, כי נותן התורה ציווה עלינו את החיים, "וחי בהם ולא שימות בהם".¹¹⁰

חזוק נוסף לערך החיים ביהדות מצא הרב נריה בהתנהגותו של יעקב במפגשו עם עשיו, כאשר השתחוה לפניו שבע פעמים וקרא לו "אדוני", כדי שעשיו לא יפגע בחיי משפחתו. הרב נריה

107 משה צבי נריה, "בריחה ממחנה ההשמדה בהלכה", שנה בשנה (תשכ"ב), עמ' 140-158.

108 שלמה גורן, "שאלה ותשובה בנידון גבורי מצדה", אור-המזרח ז, ג-ד (תמוז-אלול תש"ך), עמ' 22-27. מסקנתו הייתה כי "הנופל בידי אויב אכזרי שעומד להרגו בזמן מלחמה וירא שיכופו אותו תוך כדי ייסורים לעבור על סוג עבירות כאלה שנצטוונו עליהם להיהרג ולא לעבור, כגון עבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים, מצווה למות מיתת עצמו ולא ליפול בידי אויב". ראו גם: מרמורשטיין, עמ' 111-113.

109 ראו: שוורץ, אתגר ומשבר בחוג הרב קוק, בעיקר עמ' 32-33.

110 נריה, צניף מלוכה, עמ' 196-198 (נכתב במקור בעלון תגובה על דברי הרב גורן). ראו גם: קביעתו של ח' סולוביצ'יק, כי מעשיהם של מקדשי השם באשכנז מנוגדים לחלוטין להלכה היהודית: H. Soloveitchik, "Religious Law and Change: The Medieval Ashkenazic Example", *AJS Review* XII, (1987), pp. 205-221.

ראה בכך לקח לדורות. בדברי תורה שכתב לפרשה זו כבראשית, לג, 3, התריע:
 עם ישראל ידע להילחם בשעה שהמלחמה היא חיונית, וידע לוותר בשעה שיתכן
 שהויתור יביא רווח והצלה לנפש אדם... כבודם של מורדי הגטאות במקומם עומד,
 אבל גיבורים גדולים מהם היו אלה, שהיה להם רצון ויכולת לנקום וללחום, ואף
 על פי כן שתקו... כדי שלא ייפגעו חבריהם. למה על גבורתם הנפשית של אלה
 אין מרעישין עולמות?¹¹¹

הרב נריה, שרצה להרחיב את משמעותו של ערך הגבורה הציוני, חזר ועסק בסוגיה זו בהודמנויות
 רבות. בדברים שנשא בפתיחת ספריית השואה בישיבת כפר הרא"ה בתשכ"ד (1964), התריס נגד
 המגמה לזהות את הגבורה ביריות האחרונות של הרגע האחרון, ולטשטש את גבורת הדומייה,
 הסבל מתוך התאפקות, מתוך תקווה "מיר וועללען זיי איבערלעבען" [נחיה ונבלה אותם]. כך,
 טען, "מעשי החסד, העזרה ההדדית של מסירות הנפש... מיטשטשים ולא מגיעים לתודעת הצבור
 ותודעת הנוער".

בעצרת השואה שנערכה באוניברסיטה העברית בכ"ז בניסן תשל"ג (1973), הרחיב את הדיון
 בסוגיה זו. בזמן שהוא כבר העמיקה חוויית השואה בעקבות מלחמת ששת הימים וניכרה ראשיתה
 של תמורה בהתייחסות האקדמיה למושג הגבורה, אולם התמורה, שבאה לידי ביטוי בכנס "העמידה
 היהודית בתקופת השואה" בירד ושם בשנת 1968, לא חלחלה עדיין למטה - לתחומי החינוך
 וההנצחה. הרב נריה, שהיה אז חבר כנסת, השתמש בבמה האקדמית שזומנה לו כדי להתריע על
 תוכנן של עצרות השואה ועל דרכי ההוראה של ההיסטוריה היהודית בכלל. הוא טען שבעצרות
 השואה מראים בדרך כלל סרטים על השמדת היהודים, ולא מראים כיצד סיכנו אסירים יהודים
 את חייהם בלימוד ובחינוך ילדי ישראל בתנאים קשים ביותר. יתר על כן, בלימוד כל תולדות
 ישראל מלמדים כיצד מתו היהודים, אולם אין מקדישים עיון מספיק לשאלה כיצד, למרות זה,
 חיו היהודים וגילו כוחות יצירה גם בתנאים הקשים ביותר. כישורי חיים אלה, טען, בלטו עוד
 יותר בתקופת השואה:

לעומת 3 מליון החיילים הסובייטים השבויים, שנפלו תוך זמן קצר עקב אובדן
 עשתונות, אצלנו היה ארגון של פעולה סוציאלית שאין דוגמתה אפילו בפרקים
 הנהדרים של תולדותינו... היהודים גם גילו כוח חיים וגם גילו המצאות בתוספת
 של תזונה ועל כל אלה עזרה הדדית, עידוד הדדי, שזה נתן אפשרות קיום
 מעל ומעבר לחישובים של אנשי המדע הגרמנים שתכננו את הכל בשיטתיות
 וביסודיות יסודית.¹¹²

111 משה צבי נריה, נר למאור: על חמישה חומשי תורה, עמ' 125.

112 לקוח מתוך "ספריית השואה - הנחלת זיכרון השואה", אוסף הרב פתחיה נריה.

דומה כי בשלב זה עדיין לא שלל הרב נריה את גבורת המרד והלחימה, אלא שאף להציג לצדה גבורה יהודית חלופית, גבורת גיבורים אלמונים שלא התקוממו לא מפאת חוסר אומץ, אלא מפני אחריות לגורל הרבים; גבורה של המשך חיים יהודיים ושמירת צלם אנוש על אף התנאים הנוראים.¹¹³ "כשאני חושב על גיבורי השואה", הבהיר, "עומדת לפני לא רק דמותו של אנליביץ בוורשה ושל טננבוים בביאליסטוק, כי אם דמותו הגאה של יאנוש קורצ'ק, אשר יכול היה להינצל ולא עזב את הניכיו והלך יחד אתם למשרפות". מבין גיבורי המרד הזדהה במיוחד עם מרדכי טננבוים, מפקד המחתרת בביאליסטוק, שהכיר בכך שהיום שבו יחליט לזרוק את הרימונים המועטים ולצאת לקרב הגלוי, יהיה גם יומו האחרון של הגטו. התעמקותו במהלך השנים בספרי הזיכרון של הקהילות וספרות הזיכרונות של הניצולים, חיזקה את עמדתו של הרב נריה בעניין השפעת המרד על סיכויי ההשרדות, והוא סיכם: "כך היה בביאליסטוק, כך היה במקום אחר, בכל מקום שהמחתרת יצאה לקרב גלוי שם לא נשאר אף יהודי בחיים". עם זה הבין שקשה להפיק לקח חד-משמעי בלי לדעת אם במקום זה התחיל המרד בדיוק בשעה המתאימה, או שלולא התחיל ביום זה, היה אפשר להציל עוד.

למרות ההבנה שצוינה לעיל, המשך הרב נריה להתלבט בסוגיה זו ולחקרה עד סוף חייו. בשיחה שניהלתי עמו בשנת 1995, היה הרב החלטי יותר בהסתייגותו מהמרד. לדבריו, בעקבות ידיעות שהגיעו עם פתיחת הארכיונים בברית המועצות והגעת העלייה הגדולה משם, כגון הידיעה שאחד הבונקרים בקובנה החזיק מעמד עד שהגיעו הרוסים, נתחזקה דעתו שייתכן שבונקרים כאלה היו מחזיקים מעמד גם בגטו ורשה, לולא המרד והשרפה. מכאן שהימנעות ממרד הייתה מצילה חיים.¹¹⁴ לעניות דעתי, אין להשוות את יכולת ההישרדות בקובנה לזו שבוורשה. קובנה הייתה קרובה יותר לריכוזי הפרטיזנים ביערות וגם שוחררה מוקדם יותר על ידי הרוסים, ואף שם שרדו תשעים יהודים בלבד. מכל מקום, לא ארחיב את הדיון בסוגיה זו, כיוון שהיא חורגת מענייננו.

הסתייגותו של הרב נריה ממרד הגטאות אינה מתיישבת לדעתי עם גישתו החיובית ללקח הגבורה בארץ ישראל ומאבקו הנחוש על שלמות הארץ. עם זאת, ההבחנה בין כאן לשם הייתה רווחת. אפילו מנהיג המזרחי, הרב בר-אילן, שהתפעם בזמנו מגבורת המרד, הבחין ערב מלחמת העצמאות בין קרבנות הגלות "שאינן דמם מוסיף אלא לשד לאדמת נכר" לקרבנות הנופלים בארץ ישראל, "ובדמם נבנה והולך עתידה של המדינה היהודית".¹¹⁵

לדברי יוחנן בן-יעקב, מזכ"ל בני עקיבא בעבר, עמדותיו של הרב נריה בעניין מצדה ומרד הגטו לא אומצו על ידי בני עקיבא של היום ונתפסות בקרב הדור הצעיר כ"גלותיות",

113 ראו גם התייחסות למאמר של יהושע גלבוע על "גבורת הנצורים", מעריב (כ"ו ניסן תשל"ג), ארכיון הרבנית רחל נריה; ק [שב"קלוגמן] שבתאי, כצאן לטבח? ללא ציון שם מקום (1963) מתייחס לעמדתו של הרב נריה בסוגיית הגבורה.

114 ריאיון של הרב נריה עם המחברת (26 בפברואר 1995).

115 מאיר בר-אילן, "מה בין נס לנס" (שבט תש"ח), בתוך: נתן ביסטריצקי (עורך), תורה ובניי, ירושלים: קרן קיימת לישראל (תש"י), עמ' 95-97.

"חרדיות".¹¹⁶ כאמור, עמדות אלה של הרב נריה לא נבעו רק ממגמה חרדית, אלא שיקפו חוג רחב בהפועל המזרחי שהתנגד לכל טקטיקה של אלימות והבליט את מגמת קידוש החיים. בפרספקטיבה היסטורית ניתן לראות במרד הגטו פרשת גבורה הרואית כלי להפחית מערכם של גבורת ההבלגה, של קידוש החיים, של שמירת צלם אנוש, של עזרה הדדית ושל ערבות יהודית. לתפיסה מורכבת זו של מהות "הגבורה", הרווחת היום בחוגים רחבים בציבוריות הישראלית, תרם הרב נריה תרומה ניכרת.

סיכום

הרב נריה היה מחלוצי המהפך בתודעת השואה בציבור הישראלי. הרב מנחם אופן, שליווה אותו במשך עשרות שנים של עבודה חינוכית בישיבת כפר הרא"ה, העיד כי "הרב נריה הושפע מאד מהשואה. היא הייתה חלק מסדר עולמו. הוא לא ראה את ההווה ואת העתיד מבלי שהם עברו את מסגרת השואה".¹¹⁷ עם זאת, כמו היהדות האורתודוקסית בכללה, לא ראה הרב נריה בשואה תופעה ייחודית, שהחלה עם עליית היטלר לשלטון, אלא גלגול נוסף של "שנאת עולם לעם עולם". תפיסת יסוד מסורתית זו של שנאת ישראל, בשילוב האמונה המשיחית שהחורבן הוא שלב בלתי נמנע בדרך לגאולת ישראל, אפשרו לרב נריה להתרכז בתקופת השואה במה שקורה בארץ ישראל ולהתמקד בהגנת היהדות.

מאמציו של הרב נריה לביצור עולם התורה, תשתיתו של העולם היהודי, היו נעוצים כאמור בהשקפת העולם החרדית-לאומית שלו. אולם משהתפשטה מלחמת העולם, השתלבו מאמצים אלה במגמה רחבה של הציונות הדתית והיהדות האורתודוקסית בכללה בעקבות חורבנם של מרכזי התורה באירופה – להתזר עטרה ליושנה, כלומר להתזר לארץ ישראל את מעמדה המרכזי בעולם התורה. הרב נריה, שהיה חדור תחושה עמוקה של שליחות להצלת עולם התורה, התבטא לימים כי כל עוד התקיים עולם התורה באירופה יכלה הציונות הדתית להשקיע את כוחה בבניין הבית הלאומי. אולם השואה שינתה את סדר העדיפויות, הציונות והחלוציות התגמדו לעומת המשימה העיקרית: "החינוך ליהדות אמיתית".¹¹⁸ התגברות הדגשת לימוד התורה לאחר השואה באה לידי ביטוי בגישתו בצמצום סיסמת "תורה ועבודה" ל"תורה".¹¹⁹ למרות התגברות הפן החרדי לכאורה במשנתו ובהנהגתו לאחר השואה, המשיך הרב נריה לערוך חשבון נוקב עם היהדות החרדית, על התעלמותה מהגאולה המתגשמת.

116 יוחנן בן-יעקב, "בין שימור לחידוש", הצופה (7.9.2001), עמ' 4: הנ"ל, "דמותו האחרת", עמודים (אדר תשנ"ו), עמ' 134-136. ראו גם מרמורשטיין, עמ' 108-109, 111-113. מזכ"ל נוסף של בני עקיבא, אמנון שפירא, שותף לדעה זו, שם.

117 ריאיון עם הרב אופן (23 בינואר 2006).

118 "א", "מקום הישיבה בארגון", זרעים ה (שבט תשט"ו). מצוטט בתוך: מרמורשטיין, עמ' 110-111.

119 יש המסבירים את צמצום הסיסמה בתפיסתו הריאליסטית של הרב נריה, שעיקרה התאמת המשימות לצורכי התקופה. תקופת העלייה הגדולה שלאחר קום המדינה דרשה לדעתו את גיוס תלמידי הישיבות לחינוך תורני ביישובי העולים, יותר מאשר גיוסם להגשמה עצמית בהתיישבות.

ייחודו של הרב נריה בציונות הדתית – בדומה לזו של הרב כהנמן במגזר החרדי – היה ביכולתו לפשט ולהסביר לנוער את פשר השואה ולקחיה בתקופת השואה ולאחריה, תוך תשומת לב לרוח הנוער ולרוח התקופה. לדידו, הלקח העיקרי של השואה הוא הפגנת עליונותו של המוסר היהודי: ישראל אינו ברוצחים וגם לא בעומדים על הדם. הקרבן הפך למנצח. בדרך זו ובדרכים אחרות הצליח לשמור על אמונתו של הנוער, הביא אותו לידי הודהות עמוקה עם חורבן העם והפנה אותו לאפיקים תורניים וחינוכיים.

כאמור, הרב נריה היה גם מהראשונים שזיהו את בעיות השעה הדוחקות של היישוב ושל הנוער בזמן המלחמה בתחום החברתי, התיאולוגי ועוד, וניסה להביא לתיקון. ניסיונות היישוב להציל את יהודי אירופה נראו לו חסרי סיכוי, ובכך לא היה חריג בחוגי הציונות הדתית. גם מנהיג המזרחי, הרב יהודה לייב מימון (פישמן) טען באותה עת כי ההצלה תוכל לבוא מידי אלוהים בלבד.¹²⁰ אך בעוד הרב מימון התרכז בפתרון הציוני-המדיני, התמקד הרב נריה בביצור עולם התורה והמוסר היהודי. שנים רבות לאחר השואה התקשתה החברה הישראלית להשלים עם הפסיביות של היישוב בתחום ההצלה. כיום, לאחר שהובהרו עומק המלכוד שלתוכו נקלעו יהודי אירופה, חוסר האונים של היישוב ואפסותם של רוב מאמצי ההצלה, קל יותר להבין את הכרעתו של הרב נריה. הכרעה נוספת של הרב נריה נגעה למרד הגטאות. אמנם הוא לא היה היחיד מחברי הפועל המזרחי ומהרבנים שהסתייג מהמרד, מתוך ערך קידוש החיים ומחשש שההתגרות ברוצחים גרמה לקרבנות נוספים. אך הוא היה מהראשונים שהעזו לערער על הערצת המרד, ועל האשמת רוב העם היהודי בהליכה כצאן לטבח. בכך תרם תרומה ניכרת להרחבת משמעות הגבורה היהודית ביישוב ובחברה הישראלית, בשעה שסופרים ופעילים מרכזיים בחברה החרדית עדיין היללו את ההתנגדות המזוינת של לוחמי הגטאות.

מיד לאחר השואה היה הרב נריה ממעצבי השליחות הציונית הדתית לשארית הפליטה באירופה, ואף נתן דוגמה אישית לקליטת תלמידים עולים בישיבת כפר הרא"ה שבהנהגתו. מאז קום המדינה תרם תרומה ממשית להנחלת זיכרון השואה ולקחיה לדורות רבים של תלמידים וחניכים בתנועת בני עקיבא ולחברה הישראלית בכללה.

בשנות השמונים של המאה העשרים, מתוך החשבת ערך הערכות היהודית בכלל ומתוך הפנמת לקחי השואה בפרט, המשיך הרב נריה במאבק למען יהדות הדממה השבויה בברית המועצות. בכינוס למען פדיון שבויים ולהצלת יהודי רוסיה, שנערך במוצאי יום השואה תשמ"ג, התריע על שתיקת הנוער והציבור בישראל המאפשרת להוביל שבט גדול בישראל כצאן לטבח רוחני ולטמיעה לאומית. הוא תבע כי "תפרוץ זעקה גדולה ומרה אשר תזעזע את שלות העולם, ותרעיש את החומות הסוגרות על מיליוני אחינו".¹²¹ עם זאת לא פטר את מדינת ישראל, נושאת דגלו של עם ישראל כולו, מחובתה להגן על קיומם וחייהם של יהודים באשר הם.

120 דברים בוועד הראשי המצומצם של המזרחי, ה' באייר תש"ג, גנוך ציונות דתית, המרכז העולמי של המזרחי, 404.

121 "שלח את עמי" – דברי הרב נריה בכינוס למען השבויים, בתוך: ישראל במדינתו: מאורות נריה, עמ' 58-59.